

ENDERUN DERGİSİ

JOURNAL OF ENDERUN

Yıl: 2022

Cilt: 6

Sayı: 2

e-ISSN: 2618-592X

<http://dergipark.gov.tr/enderun>

ENDERUN DERGİSİ

JOURNAL OF ENDERUN

YIL:2022 Cilt:6 Sayı:2

Enderun yılda iki defa çıkan (Mart-Ekim)
ULUSLARARASI HAKEMLİ bir dergidir.

Sürelî Yayın Adı

Enderun Dergisi

Yayın Türü

Uluslararası E-Dergi

Yayın Dili

Türkçe - İngilizce

Yayın Sıklığı

Yılda iki kez

Konusu

Sosyal Bilimler

Elektronik Adresi

<http://dergipark.gov.tr/enderun>

Yayıncı

Cihan Usta

Editörler

Cihan USTA

Emre Yiğit

Yavuz Özkaya

TARANILAN İNDEKSLER

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

Bilim Kurulu

Dr. Admir MULAOSMANOVİC – International University of Sarajevo

Dr. Ayşe Elif YAZGAN - Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi

Dr. Abdullah BARIŞ - Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Dr. Atila KARKACIER - Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Dr. Çetin KAPLAN - Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Dr. Dilşad GÜZEL - Erzurum Atatürk Üniversitesi

Dr. Elçin YAZICI - Düzce Üniversitesi

Dr. Fikret BİRDİŞLİ - İnönü Üniversitesi

Dr. Gül ŞİMŞEK - Erzurum Atatürk Üniversitesi

Dr. Hafijur RAHMAN - Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Dr. Hazal Ilgın BAHÇECİ – Yozgat Bozok Üniversitesi

Dr. Hasan ÖZER – Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi

Dr. Hüseyin TEMİZ – Samsun Üniversitesi

Dr. Kemal ADEM - Aksaray Üniversitesi

Dr. Murat ÖZDEMİR – Giresun Üniversitesi

Dr. Orhan Veli ALICI – Tarsus Üniversitesi

Dr. Ömer Faruk GÜLEÇ – Kırklareli Üniversitesi

Dr. Sara BENMAHAMMED – University of the Mentouri Brothers Constantine

Dr. Serdar BUDAK – Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Dr. Serghinia Hammoud ep. CHOBERT – France Ministry of Justice

Dr. Sertan TALAS – Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Dr. Turan SÜLEYMANOV - Azerbaycan Devlet Üniversitesi

Dr. Veysel YILMAZ – Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Dr. Yavuz ACUNGİL - Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi

ENDERUN DERGİSİ

JOURNAL OF ENDERUN

YIL:2022 Cilt:6 Sayı:2

SAYININ HAKEM LİSTESİ

Dr. Ayşe Aslı SEZGİN
Dr. Bora Tolga ARAS
Dr. İsmail ŞENTÜRK
Dr. Mesut GÜN
Dr. Mustafa ERGÜN
Dr. Mutlu SESLİ
Dr. Müşfika Nazan ARSLANEL
Dr. Necip KİSHALI
Dr. Okan CAN
Dr. Recep Sürhat MÜNİROĞLU
Dr. Tayfur BAYAT
Dr. Tuğba YOLCU
Dr. Yusuf ÇUHADAR
Dr. Zafer CESUR

Dergide yayınlanan makalelerde ifade edilen görüşler ve fikirler, Editör, Yayın Kurulu ve Yayıncı'nın değil, yazar(lar)ın bakış açılarını yansıtır. Editör, Yayın Kurulu ve Yayıncı bu gibi durumlar için hiçbir sorumluluk ya da yükümlülük kabul etmemektedir. Yayınlanan içerik ile ilgili **tüm sorumluluk yazar(lar)a aittir.**

ENDERUN DERGİSİ

JOURNAL OF ENDERUN

YIL:2022 Cilt:6 Sayı:2

İÇİNDEKİLER

- 1 KÜRESELLEŞME, GÖÇMENLİK VE SİĞINMACILIK ÜZERİNE 104 - 120**
Dr. Murat ŞENGÖZ
- 2 HELAL PAZARLAMA AÇISINDAN DİNİN TÜKETİCİ SATIN ALMA 121 - 136**
DAVRANIŞLARI ÜZERİNDEKİ ETKİSİNE YÖNELİK BİR İNCELEME
Doç. Dr. Salih MEMİŞ
- 3 DOĞU AVRUPA ÜLKELERİNİN TOPLAM FAKTÖR VERİMLİLİĞİNİN 137 - 155**
MALMQUIST İNDEKSİ ANALİZ
Doç. Dr. Onur AKKAYA
- 4 FACTORS INFLUENCING CONSPICUOUS CONSUMPTION 156 - 167**
Öğr. Gör. Ali KÖROĞLU and Erdal DEMİR
- 5 VİDEO YARDIMCI HAKEM UYGULAMASININ (VAR) TÜRK FUTBOLU 168 - 180**
ÜZERİNDEKİ ETKİLERİNİN İNCELENMESİ
Öğr. Gör. Okan DEMİR ve Merve BEKTAŞ
- 6 KAYSERİ HÜRMETÇİ SAZLIĞI'NIN MEVCUT DURUMU VE TURİZME 181 - 201**
KONU OLMA YETERLİLİĞİ
Turan ŞİMŞEK ve Serkan AYKAR
- 7 PANDEMİ İLE MÜCADELEDE EPİSTEMİK PATERNALİZM 202 - 219**
Dr. Öğr. Üyesi Halil KANADIKIRIK

ENDERUN DERGİSİ
JOURNAL OF ENDERUN

e-ISSN: 2618-592X

YIL/YEAR: 2022 CİLT/VOL: 6 SAYI/ISSUE: 2

Çevrimiçi olarak / Available online at www.dergipark.org.tr/tr/pub/enderun

KÜRESELLEŞME, GÖÇMENLİK VE SİĞINMACILIK ÜZERİNE
ON GLOBALIZATION, MIGRATION AND ASYLUM

Gönderim Tarihi:
07/03/2022

Kabul Tarihi:
20/06/2022

Dr. Murat ŞENGÖZ
Milli Savunma Bakanlığı,
muratsengoz74@gmail.com
ORCID 0000-0001-6597-0161

ÖZET

Günümüzde küreselleşmenin etkisiyle zaman ve mekan kavramları geçmişe nispetle önemini yitirmektedir, ülke sınırları ortadan kaybolmaktadır. Küreselleşmenin etkileri sadece uzak yerleşim yerlerinin, farklı coğrafyalardaki halkların bilişim ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelerden dolayı, tüketim alışkanlıkları, zevk ve eğlence dünyaları bağlamında izomorflaşması şeklinde görülmemelidir. Bundan daha ötesi sınırlar fiilen ortadan kalkmaktadır. Her yıl milyonlarca göçmen ve sığınmacıya binlerce ve hatta yüzbinlerce ve bazen şiddetli bölgesel çatışmalardan dolayı milyonlarca daha eklenmektedir. Toplumlararası eşitsizlik, sosyolojik açıdan birleşik kaplar teorisi gereği, hak ve adalet içinde bir yaşama duyulan özlemden dolayı, fakirlikten zenginliğe, yokluktan refaha, geri kalmışlıktan gelişmişliğe, yani doğudan batıya doğru toplumsal bir göç hareketini doğurmaktadır. Bu kapsamda bu çalışmada, göçmenlik ve sığınmacılık olgusu üzerine, evrensel ve normatif ilke ve prensipler, holistik ve aksiyolojik bir bakış açısı ile kavramsal olarak bir açıklama getirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Küreselleşme, Göçmenlik Olgusu, Sığınmacılık Olgusu, İzomorfizm

ABSTRACT

Today, with the effect of globalization, the concepts of time and space lose their importance compared to the past, and country borders are disappearing. The effects of globalization should not be seen as the isomorphism of distant settlements in the context of consumption habits, pleasure and entertainment worlds due to the developments in information and communication technologies of people in different geographies. Beyond that, borders actually disappear. Every year, thousands and even hundreds of thousands of immigrants and asylum seekers are joined, and sometimes millions more due to violent regional conflicts. The inequality between societies creates a social migration movement from the east to the west, from poverty to wealth, from poverty to welfare, from underdevelopment to development, due to the longing for a life in rights and justice, under the sociological theory of unified containers. In this context, this study aims to provide a conceptual explanation on the phenomenon of immigration and asylum in accordance with the universal and normative principles and principles, with a holistic and axiological point of view.

Keywords: Globalization, Immigration, Asylum, Isomorphism

GİRİŞ

İçinde bulunduğumuz toplumu; Fritz Machlup "Bilgi Ekonomisi", Alvin Toffler, "Üçüncü Dalga", Peter F. Drucker "Kapitalist Ötesi Toplum", Brezinski "Teknokratik Çağ", Marc Uri Porat ve Yoneji Masuda "Bilgi Toplumu", A. Etzioni "Modernizm Sonrası Dönem", D. Bell "Sanayi Sonrası Toplum" olarak adlandırmaktadır. Yapılan tanımlamalarda ortaya konulan dönem özelliklerinde ön plana çıkan unsur; küreselleşmenin içinde bulunduğumuz dönemin hâkim olgusu olduğudur. Thomas Friedman (1999) *The Lexus and the Olive Tree: Understanding Globalization* kitabında; "Küreselleşme bir olgu değildir. Geçici bir eğilim de değildir. Bugün bütün ülkelerin hem yerel hem de dış politikasını şekillendiren uluslararası kapsayıcı bir sistemdir ve bu nedenle bunu böyle anlamamız gerekiyor", diye yazarken küreselleşme kavramının günümüzdeki değişmeyi anlatabilecek anahtar bir kavram olarak önemini belirtmektedir. Bu nedenle 1980'lerin meşhur "post-modernizm" kavramı gibi, günümüzde de teknoloji ve iletişimde meydana gelen ilerlemelerin bu değişimi nasıl etkileyip yönlendirdiği, süreçlerin açıklanmasında toplumların üçüncü bin yıla geçişlerini anlamada temel düşünce, popüler olarak kullanılan "küreselleşme" kavramı olabilir (İnce, 2005). Küreselleşme, temelde, ülkelerin ve dünya halklarının bütünleşmesidir, mallar, hizmetler, sermaye, bilgi ve daha az

ölçüde insanların sınırları aşmasının önündeki yapay engellerin kaldırılması demektir.

Küreselleşme ülkelerdeki sosyal ve kültürel yaşam biçimlerini etkilemekte, üretim ve tüketim anlayışlarında homojenleşmeye doğru gidilmekte, siyasal ve ekonomik örgütlenme biçimlerinde köklü değişiklikler yaratmaktadır. Küreselleşme ile birlikte merkezin gücü, önemli ölçüde artarken, merkez dışı güçlerin, göreceli olarak daha düşük olan rekabet güçleri, olumsuz etkilenmektedir.

Toplumsal olaylar zorunlu olarak ve doğası gereği ekonomik, siyasi-politik ve kültürel (Turner, 2004; Giddens, 2008). Küreselleşme olgusu da ekonomik, siyasi-politik, kültürel ve yerel/ulusal öğelerden uzaklaşma ve dünya ölçeğinde yaşanan bir homojenleşme, izomorfizm hareketidir (Hofstede, 1999). Kültürel ve politik gelişmeleri dışlayarak, ekonomik verilerle açıklanacak bir küreselleşme olgusu eksik kalacaktır. Eğitim sisteminden sanata, müzik ve eğlenceden, tüketim kalıplarına, kısaca yaşamın bütün alanlarında Amerika Birleşik Devletleri ve Batı değerlerine özgü norm ve kalıplar, günümüzde tüm ulusal kalıpları zorlamakta ve değişimi kendi normlarına uygun bir yapıya sokmaktadır. Nesnel bir şekilde bakıldığında, bu değişim, zorla ve baskıyla olmamaktadır. Burada sadece, insan psikolojisinin güçlü ve başarılı olana benzeme ve ona ters düşmeme gibi zaaf noktalarından yararlanılmaktadır. Bu durum adaptasyon kuramlarına uygun çalışmakta, özne veya nesne olsun, çevrenin önemini vurgulamaktadır .

Öyle ki dünyada geri kalmış ülkelere doğru gerçekleşen bu nüfus hareketlerinden dolayı birçok medeni, gelişmiş ülkede oluşan ihtiyaçtan dolayı Göçmen Bakanlıkları teşkilatı dahi teşkil edilmiştir. Netice itibarıyla dünya toplumları arasındaki ilişki daha girift ve yoğun bir hale evirilmektedir. Tuhaf bir şekilde bugün hangi şehre giderseniz gidin, şehrin batı yakası nispeten zengin ve varlıklı insanların yaşadıkları bölgelerdir.

Göçmenlik ve sığınmacılık sorunu mutlak anlamda küresel bir insanlık sorunudur. Nerdeyse birkaç günde bir tırların kasaasında havasızlık, açlık ve susuzluktan hayatını kaybeden, çocuk, kadın, yaşlı, genç, erkek birçok insanın ölüm haberleri gazete manşetlerini, televizyonların ana haber bültenlerini meşgul etmektedir. Ege denizinde veya Somali açıklarında batan botlarda hayatlarını kaybeden Pakistanlı, Afgan, Suriyeli ve daha binlercesinin yaşadığı dram her insan evladının yüreğinin dağlamaktadır. Ülkesindeki zulümden, modern insan toplama ve dönüştürme kamplarından bin türlü zorluklarla kaçmayı başarıp, sonra bir meta gibi, birkaç dolar için geri iade edilen misal Uygur Türklerinin yaşadığı zulümden daha hakikat veya seksen yaşında Suriyeli bir ihtiyarı, o yaşında ardına bakmaksızın ülkesini terk etmek ve Türkiye'ye sığınmak zorunda bırakan çaresizlik ne ile ve nasıl tarif edilebilir.

Bu sebeple göçmenler ve sığınmacılar konusunda yapılan tartışmalar mutlak olarak gerçektir ve somut olguların bir ifadesidir. Misal göçmenlik olgusunu bir kimya

laboratuvarında moleküllerine ayırma, ayrıştırma imkânınız olsa, her hikâyenin içinden kan ve göz yaşları, bir tragedya çıkar.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE YÖNTEMİ

Bu çalışmanın amacı, göçmenlik ve sığınmacılık olgusu üzerine evrensel ve normatif ilke ve prensipler, holistik ve aksiyolojik bir bakış açısı ile bir açıklama getirmektir. Bu çalışma, bir nitel araştırmadır. Bu çalışmada göçmenlik ve sığınmacılık konuları doküman analizi ile toplanan ikincil veriler vasıtasıyla kritik edilmiştir. Gerçekleştirilen araştırmada istifade edilen tüm doküman ve yayınlar, literatür tarama tekniği ile elde edilen ikincil veri kaynaklardır. Bu çalışmayı diğerlerinden ayırt eden en önemli özelliği benimsediği alegorik ve epik üslup ile olguları eklektik bir biçimde ele alış biçimidir.

GÖÇMENLİK VE SIĞINMACILIK

Radikal küreselleşmecilerin görüşlerine göre göçmen olgusu, bir bakıma endüstri uygarlığının ürünü olan ulus devlet kavramının önemini yitirmesi halidir (Dİbet, 2008: 314-315). Çünkü rasyonalite tüm kurguların önündedir ve içinde insan olan her hadisede tek gerçeklik yaşamın idamesidir. Bu sebeple günümüzde insanlar politik söylemlerin daha az etkisindedirler, çünkü laf ile peynir ekmek teknesi yürümez. Giddens'a göre (2008), insanlar için, kişisel güvenlikleri ve ekonomik refahları her şeyin üstündedir. Bu görüş küreselleşmenin yeni bir dünya düzeni ve devlet şekli olarak geleneksel ulus devletlerinin yerini almakta olduğunu ve yeni toplumsal örgütlenme şekillerinin belirlemeye başladığının ifadesidir (Chomsky, 1996). Küreselleşme, siyasi sınırların ortadan kalkması, serbest dolaşım hakkı gibi fikirleri çağırırsa da, paradoksal olarak toplumları baskıcı küresel kapitalist ekonominin yıkıcı ve tahakküm edici politikalarına daha fazla mahkûm etmektedir (Panikos, 1999:145).

Bu noktada gerçekte küreselleşmenin zorlayıcı bir diplomasi aracı olarak kapitalist düzenin yani egemen dünyanın takip ettiği sert politikaların doğal bir sonucu olduğu argümanı da kolayca yanlışılanamayacak bir önermedir. Misal günümüzde Suriye coğrafyasından, bölgedeki kanlı ve yıkıcı çatışmalar dolayısıyla kaçabilen ve mümkün olduğunda gelişmiş Avrupa devletlerine sığınmaya çalışan bu sarsıcı kitlesel göçmen ve sığınmacı hareketlerinin nedenlerinin Birinci Dünya Savaşı öncesi yapılan Sykes-Picot Anlaşmasında aranmaması iki yüzlülük olacaktır. Söz konusu antlaşma; I. Dünya Savaşı sırasında, 29 Nisan 1916'da Kut'ül Ammare Kuşatması sonrasında İngiliz kuvvetlerinin Osmanlı Devleti'nin 6. Ordusu karşısında bozguna uğramasından 17 gün sonra, 16 Mayıs 1916 tarihinde Britanya ve Fransa arasında yapılan ve aynı yılın Ekim ayında Rusya tarafından onaylanan, Osmanlı Devleti'nin Orta Doğu'daki topraklarının paylaşılmasını öngören gizli bir ikili antlaşmadır.

Bir yönüyle alegorik olarak, tüm dünya tıpkı Buz Devri filminde (Yapım yılı: 2002; Yönetmen: Chris Wedge), tüm o çetrefilli olayların başlamasına neden olan Sincap'ın

bir meşe palamudunun peşinden gitme hadisesinde olduğu gibi, bir avuç ihtiraslı iş adamı ve politikacının ve onların besledikleri birkaç muhterisin peşinden bir felakete doğru gitmektedir. Netice itibariyle sürecin sonunda yitirilen sadece insan ve insanlık değildir. Yitirilen umuttur, bir arada yaşama arzusu ve sevgi. Yaratılan ise ne yazık ki Yüzüklerin Efendisi filmindeki mankurtlaşmış, en vahşi politikaların bile gönüllü birer neferi olarak kolayca sevk ve idare edilen bir zombiler ordusunun elemanı vahşi Ork karakteridir (Tolkien, 2009). Sanki hadise tarihteki pek çok menfi örnekte olduğu şekliyle aynen tekrar etmektedir, tıpkı Amerika Birleşik Devletleri orjinli 1929 Büyük Ekonomik Buhranı sonrası ekonomiyi canlandırmak ve insanlara sözüml ona bir çıkış yolu vermek amacıyla, Amerika Birleşik Devletlerinde yasadışı viski üretimine ve satışına göz yumulması, yine Amerika Birleşik Devletlerinde İkinci Dünya Savaşı sonrası artan ayrılıkçı hareketler ve hak arayışları üzerine, özellikle Afrika kökenli Amerikalılar için uyuşturucu kullanımının kayıt dışı serbest bırakılması veya göz yumulması gibi (Clemens, 2008: 114). Ne var ki günün sonunda tüm bu görmezden gelmeler ve göz yummalar, hatta teşvikler bir bumerang gibi toplumun tamamını olumsuz etkilemektedir. Nitekim 1960'ların sonunda sokaklarda uyuşturucu temin etmek için fahişelik yapan genç kızlar sadece Afrika kökenli Amerikalıların değil, aynı zamanda Avrupalı Amerikalıların da evlatlarıdır (Ambrosius ve Hibbard, 1989). Belki bu yok sayma politikaları yüzünden Amerika Birleşik Devletleri Hindicininde, sonucu olmayan harplerde milyonlarca evladını yitirmiştir. Esasen bir yönüyle bu Amerika Birleşik Devletleri Halkının, öncesinde görmezden geldiği dramaların bir bedeli olarak topluca ödediği bedeldir. Yüzyıllardır sosyolojide altın bir kural vardır: Günün sonunda her şey özüne/aslına rücu eder (Safi, 2018).

Esasen tüm hadise, bir avuç muhterisin dünyayı ateşe atması ve büyük çoğunluğun sesiz ve pısrıkça hadiseleri izlemesi, sessizce onaylamalarıdır. Ne var ki her seferinde kaybeden toptan bir insanlık olmuştur. Bu sebeple dünyada adalet ve refah bir sinüs dalgası şeklinde devam etmektedir. Dünyada iyilik ve sağduyu veya hırs ve öfke kendisiyle karşılık bulmaktadır. Bu yönüyle dünya siyasal tarihi dönem dönem incelendiğinde, numaralı tiranlar dönemi, numaralı bilge adamlar ve devlet adamları dönemleri olarak tasnif ve kategorize edilebilir.

Göçmen ve sığınmacı hareketleri ne sadece Chomsky (1996) gibi düşünürlerin iddia ettiği gibi yıkıcı kapitalizmin bir sonucu olarak ortaya çıkan totaliter tiranlıkların bir sonucudur, ne de teoride herkes için adalet ve refah vaat eden komünizmin sahada yani gerçek hayatta bir çelişkiler yumağı olarak fakirlikte ve zulümde zirve yapmasının bir neticesidir. Özünde her ikisinin ve de üçüncü dünya ülkelerinin ilkesiz yönetim anlayışlarının ve dünyada hâkim olan ötekileştirme ve vicdanları rahatlatma patolojisinin bir sonucudur. İnsan ırkının ihtiras ve iki yüzlülüğünün kaçınılmaz bir neticesidir. Çünkü geri kalmış ülkelere, gelişmiş ülkelere göçün müsebbibi, gelişmiş ülkelerin ihtiraslı iş adamları ve liderlerinin, gelişmemiş ülkelerin düşük karakterli ve aç gözlü liderleri ve iş dünyası ile geliştirdikleri menfaat ilişkileridir. Bu yönüyle geri kalmış ülke yoktur, içeriden ve dışarıdan el birliği ile

halkları sömürülen, yok sayılan geri bırakılmış ülkeler, hakları ve insanca yaşama hakları gasp edilmiş toplumlar vardır. Çünkü devlet dahi insan için vardır, insan devlet için değil. Göçmenlik veya sığınmacılık özünde trajedi, acınaklı bir hikâyedir, bir mecburiyetin sonucudur. Bir vakitler gelişmiş sömürgeci ülkeler tarafından zorla yurtlarından koparılıp ucuz iş gücü ve köle olarak getirilen toplumların yerini, bu sefer sert küreselleşme ve sömürgeciliğin etkisiyle çaresiz bırakılmış toplumların insanlarının zoraki tır kasalarında, basit şişme botlarla ülkelerini terk etme hikâyeleri almıştır. Bu trajedinin baş aktörleri, geri kalmış ülkelerin liderleriyle ilkesizce işbirliği yapan, onları meşrulaştıran ve hatta teşvik eden gelişmiş ülkelerin muhteris liderleridir.

Göçmen olgusu paradoksal olarak, bir taraftan devletlerin ulus devlet yapılarını güçlendirmekte ve milliyetçilik akımlarını motive etmekte, diğer taraftan da kaçınılmaz olarak farklı uygarlıklar, farklı kültürlerin buluşması ve bir potada erimesi ve bir dünya uygarlığının inşası mecburiyetini gözler önüne sermektedir (Heckman, 1997:279-284). Bu noktada ülkelerin yerel yönetimleri birbirlerinden ayıran temel paradigma farklılıkları kültürel bir mozaik ve çeşitlilik olarak mı yoksa bir çatışma aracı olarak yaklaşım yaklaşmamaları ve bu bahiste benimsedikleri tutum ve davranışlardır.

Küresel ölçekte göçmen ve diğer nüfus hareketlerini ortaya çıkaran ana sebep, ne sadece ekonomik eşitsizlik, ne de yoğun insan hakları ihlalleri ve normalleşen güvenlik sorunu ve savaş halidir (Bozkurt, 1994 ve Heckman, 1997: 279-284). Mutlaka bunların tümü göçmen hareketlerinin temel sorunudur. Fakat bunlardan daha önemlisi umudun yitirilmesidir. Çünkü ancak umudunu yitiren insan her şeyini bırakarak, yurdunu terk eder. Göçer toplumların yer değiştirmeleri göçmenlikten sayılmaz, çünkü onlar geldikleri değil, gittikleri toprakları yurt edinmişlerdir. Her göç, iyiden kötüye, yoksulluktan refaha, çaresizlik ve tükenmişlikten umuda yolculuktur. Bununla birlikte az da olsa nispeten az gelişmiş ekonomi ve demokrasilerden de, iş ve atama, şehrin dokusunu sevme gibi motiflerle diğer ülkelere göçler olabilir. Bu göçler ziyadesiyle Amerika ve Birleşik Devletleri ile Kanada ve Avrupa Birliği içindeki göç hareketleridir. Ancak bu yer değiştirme hareketlerini göçmenlikten saymak doğru olmaz, çünkü neticede hem tüm gelişmiş ülkeler tek bir ülkedir, hem de göçler kitlesel değil bireyseldir.

Son onlu yıllarda Doğu Bloğunun yıkılması ve sonrasında eski sömürge ülkelerinde gerçekleşen sert demokrasi ve iktidar mücadeleleri ve Genişletilmiş Kuzey Afrika ve Büyük Ortadoğu Projesi gibi seçilmiş bölge ülkelerini sözde demokrasi vaatleriyle tümünden dönüştürmeyi hedefleyen kanlı sosyo-ekonomik ve askeri projeler dolayısıyla, geri kalmış ve az gelişmiş demokrasiler ve tiranlıklardan, gelişmiş ülkelere olan nüfus hareketleri çoğalmış ve kitlesel bir hal almıştır.

Nereden bakılırsa bakılsın bu sosyal hareketlerin yaşanmasında birincil etken bir kartopu etkisiyle kitleleri harekete geçiren ve sevk eden internet bağlantılı mobil

telefonlar ve sosyal medyadır. Modern dünyanın en fazla gelişme gösterdiği alan iletişim ve bilişim alanında gerçekleşen teknolojik gelişmeler, teknolojinin kullanımının yaygınlaşması ve insan haklarına yapılan vurgunun değer kazanması olmuştur. Tüm bu gelişmeler de kültürler arası etkileşimin bir sonucu olarak, evrensel bir kültür olgusunu, eğlenme ve tüketim alışkanlıklarını ortaya çıkarmıştır. Esasında ortaya çıkan yeni kültürel olgu kültürlerin bir sentezi, bir akültürasyon yani bir kültürün başka bir kültürden aldığı tesir, başka bir kültüre benzemesi hadisesidir. Çünkü egemen güçler ve ideolojileri kendilerine kültürel özellikler anlamında, eğitim-öğretim, estetik, sanat, eğlence dünyası gibi alanlarda bir açılım ve hareket alanı açmaktadırlar. Neticede adaptasyon kuramlarının özü diğerlerinin en iyi nezdinde izomorfü önermesinin kabulü iddiasından başkaca bir şey değildir (Erol, 2010). Bu noktada müzik, spor, sinema gibi kültürel ve sportif alanlar küresel ölçekte müthiş bir kartopu etkisine sahiptir. Enteresan olarak günümüzde Real Madrid veya Barcelona gibi tanınmış pek çok kulübünün, kendi ülkeleri dışında da milyonlarla ifade edilen fanatik bir taraftar grubu veya Justin Bieber gibi Kanada kökenli bir şarkıcının tüm dünya çapında, pek çoğu farklı lisanları konuşmaları sebebiyle şarkılarının sözlerini anlamasa bile milyarlarca izleyicisi ve hayran kitlesi oluşmuştur. Böylece egemen kültür, çoğu zaman çok da emek harcamadan ve plan yapmadan, hayatın olağan akışı içerisinde yeniden üretilmektedir

Yaşanan tüm bu gelişmeler ve hadiseler neticesinde devlet anlayışı, esasen zihinlerde minimalleştirilmektedir. Çünkü her toplum özelinde genç nüfusun politikacılara olan güveni azalma eğilimindedir. Yaşanan güvensizlik toplum bireylerini daha fazla apolitikleştirmekte, zaman ve mekan algısını değiştirmektedir.

Devletin bireylerin zihinleri nezdinde minimalleşmesi, bireyleri başka arayışlara itmekte ve daha iyi yaşam koşulları için harekete geçirmektedir. Bu noktada göç hareketlerine kaynaklık eden ülkelerin mevcut demokrasi liginin birçok bakımdan dışında yer almaları yani demokrasi normlarından uzak, totaliter ve baskıcı rejimlere sahip olmalarının etkisi önemlidir. Paradoksal olarak iş ve siyaset bağlamında tek adam rejimleriyle çalışmayı tercih eden gelişmiş ülkelerin liderleri ve halkları, bu sefer mezkur ülkelerin halklarının bir mecburiyet ve evrensel yaşama hakkının bir gereği olarak kendi ülkelerine göç etmelerinden ve sığınmalarından endişe etmekte, korkuya ve paniğe kapılmaktadırlar. Oysa ki dünyada yoksulluk ve zenginlik arasındaki farkın giderek yoksullar aleyhine artması kaçınılmaz olarak göç hareketlerini de beraberinde getirecektir. Geçen zaman içinde zengin ülkeler daha zengin, fakir ülkeler daha fakir olurken aksini düşünmek naiflik olur.

Fakirlik asaleti götürür, bireyleri ilkesizleştirir, ruhsal bir çöküntü ve karamsarlığa sevk eder, umutsuzluğu perçinler. Böyle toplumlarda göç etmek sona kalan tek umut olur. Gerçekte kimse, en azından pek azı hariç pek çoğu insan memleketini terk etmek istemez. Çünkü göçmenlik, daha kötüsü sığınmacılık toptan bir terk edıştır, gerçekte gidenin mi, yoksa kalanın mı terk edip gittiği bilinmez. Göçmenlik,

başka bir ülkede bir gelecek kurma mecburiyetine itilmektir. Ama göç etmek her ne olursa olsun, her şeye rağmen, dünyanın bir darlığından bilinmez bir genişliğe yelken açmaktır, kabus sonrası görülmeyi umut edilen bir düşe yolculuktur.

Elbette sadece ekonomik ve güvenlik kaygılarıyla göç etmezler insanlar. Yaşam tarzları ve tercihleri de göç etmek için geçerli bir sebep olarak karşımıza çıkar. Bireyler ülkelerinin enerji politikalarına, ahlaki konulardaki tutumlarına, verilmeyen kürtaj ve eşcinsel haklarına karşı duydukları tepkilerden dolayı da ülkelerini, memleketlerini terk etmek zorunda kalabilirler. Ama böylelerinin sayısı toplam içinde neredeyse ihmal edilebilecek bir orandadır. Kaldı ki, böyle de olsa her ayrılık hüznünlüdür.

Göçmen sorununun özü, dünyanın maddi kaynaklarının, hakça paylaşılmamasından, insanların kendilerini buldukları ülkelerde insanca yaşama noktasında güvende hissetmemelerinden, kaynaklanmaktadır. Göçmen sorununa sebep olanlar, modern çağ öncesi özgür insanları sırf bir üretim enstrümanı ve bedava işgücü olarak kullanmak için yurtlarından zorla kaçıran ve köleleştiren azgın zihniyetin günümüz versiyonlarıdır. Bu azgın zihniyetin açgözlülüğü, her geçen zaman içinde yoksul ile zengin arasındaki yaşam kalitesi makasını fakirler aleyhine genişletmektedir. Bu husus yani emperyalist yayılmacılık ve sömürgecilik, bölge ulusları ve ırkları nezdinde, bölgenin hırslı ve menfaatperest, ilkesiz liderleri eşliğinde kışkırtılmakta ve gerçekler örtbas ve tersyüz edilmektedir.

Dünya bir bütündür, dünyanın uzak bir bölgesinde yaşanan bir kötü yönetimin ve insan hakları ihlalinin sonuçları bir şekilde tüm dünyada görülür. Kötülük de iyilik gibidir, bulaşıcıdır. Zulme sessiz kalan, zulme ortak olur. Hele hele zulmü körükleyen, teşvik eden bizatihi o zulmü işleyen gibidir. Sadece enerji kaynaklarını, enerji arzını ve nakil yollarını kontrol etmek için geri kalmış, çaresiz toplumlarda tetiklenen ve kışkırtılan çatışma ve savaşlar sürecinde ve neticesinde karartılan hayatların mesuliyeti müşterektir.

Göçmenler ve sığınmacılar sorunu ile ilgili olarak, nüfus hareketlerinin sınırlandırılması veya kanalize edilmesi şeklinde hayata geçirilen kararlar gibi, tüm kapıların göçmenlere açılması kararı ve tutumu da palyatiftir. Esas olan insanların öz yurtlarında huzur ve güven içinde yaşamalarının teminidir. Kitlesele nüfus hareketleri bir sonuçtur ve sebepleri ortadan kaldırılmalıdır. Mesele dünya ölçeğinde asayiş ve güvenin tesisi ve yaşam standartları arasındaki eşitsizliğin giderilmesidir.

Tüm dünya ölçeğinde, kadınlar ile erkeklerin, insanca yaşama bağlamında tüm toplumsal sınıfların, kentliler ile köylülerin aralarındaki eşitsizliğin ortadan kaldırılması için çaba sarf edilmelidir. Dünyanın geleceği, dünya halklarının her türlü ekonomik, düşünsel ve siyasal boyunduruktan kurtarılmasının başarılmasındadır. Mesele emperyalizmle veya sert komünizmle mücadele meselesi değildir. Mesele

tüm halkların özgürlüğü ve insanca yaşam hakkına sahip olması mücadelesinin koşulsuz desteklenmesi, bir dünya uygarlığının tesisi için gayret sarf edilmesidir.

Dünyanın yakın ve orta gelecekte en büyük beka sorunu, bu gezegenin başka yerlerinde yoksulluk, sefalet ve cehalet içinde yaşayan insanların varlığı olacaktır. Kuşkusuz dünyanın bir parçasındaki yoksulluk diğer bölgelerindeki refah ve yaşam için de bir tehdittir. Bir Türk atasözü şöyle der. "Biri yer, biri bakar, işte kıyamet ondan kopar." Aksi halde, yani dünyada eşitsizlik var olduğu müddetçe göç hareketleri de olacaktır. Göç hareketleri oldukça, bu hareketleri istismar ederek kendisine siyasi ve ekonomik rant ve menfaat sağlamak isteyen oportünist cereyanlar da var olacaktır. Bu aşırılıklar başka aşırılıkları doğuracak ve bir kısır döngü içinde medeniyetler çatışması mütemediyen devam edecektir.

Dünya insanı aslında aynı gemide olduğunu idrak edinceye, bu yaşamın da bir sahibi ve hesap gününün de bir sorgucu olduğunu anlayınca kadar çatışmalar devam edecektir. Ne zaman ki insan evladı gür bir ses olarak, kültürel farklılıkların bir zenginlik olduğunu, insan olmanın her şeyden daha mühim olduğunu kavrayacak işte o zaman dünyaya barış gelecektir.

İnsan evladının düştüğü bu acınası halin, eşitsizlik, fakirlik ve sömürünün mesuliyeti sahtekar ve yeteneksiz politikacıların ve onların karakter yoksunu yardımcılarındır. Ne var ki dünyaya barış ve huzuru getirebilecekler de ancak siyasetçilerin kendileridir.

Tolstoy'un ifadesiyle her ateş kıvılcım iken söndürülmelidir, eğer düşen kıvılcım söndürülmez ve bir kere ateşe dönerse, ne yazık ki bundan tüm dünya hakları zarar görür ki, görmektedir.

Dünyanın geri kalmış veyahut geri bıraktılmış bölgelerindeki eşitsizlik, açlık, hastalık ya da eğitimsizlik gibi veya etnik yahut ideolojik temizliğe varacak boyutlarda gerçekleşen muazzam insan hakları ihlalleri ile mücadele tüm insanlık için ayırt etmeksizin bir beka sorunudur. Bu sorun barışçıl ve sağlıklıyla çözülemezse, yazık ki üçüncü dünya savaşının dahi müsebbibi olacaktır.

Mesele insanların serbest dolaşımın önüne engeller konulması değildir, asıl mesele insanları yurtlarını terk edecek noktaya getiren koşulların bertaraf edilmesidir. Göçmen sorunu, insan vücudundaki bir hastalığın ağrı ile kendini göstermesi, emare vermesi gibi bir şeydir. Morfinle ağrıyı giderebilirsiniz, ama ağrının kaynağı olan hastalığı yok edemezsiniz. Sonra bir bakarsınız ki ağrı tüm vücuda yayılmış ve artık morfin çare vermez.

Göçmen ve mülteci sorunu içinde yaşadığımız zaman diliminin en önemli bir güvenlik ve beka sorunudur. Çünkü yitirilen insanlıktır. Dünya ölçeğinde göçmen ve mülteci sorunlarının çözülmesi, işin özü insanlığın kurtuluşudur. Ülkesindeki zulümden ve fakirlikten usanıp ata topraklarını terk etmek zorunda kalan insanların dramından daha hakikatli ve acıklı ne olabilir, bu çaresizlik neyle nasıl tarif edilebilir.

Nihayetinde her göç bir umuda yolculuktur, ama daha önemlisi hikâyenin öncesinde yitirilen umutlar vardır. İnsanların umutlarının peşinden gitmesi güzeldir, ama her insanın anayurdunda, öz vatanında, memleketinde yani anasının kucağında, babasının dizinin dibinde hayallerine kavuşması daha güzeldir. İşin özü her göç bir taraflıyla bir trajedidir ve bu trajedinin sadece figüranlarıdır göç edenler (Şengöz, 2020:).

BULGULAR

Küreselleşmenin, iletişim ve bilişim teknolojilerindeki gelişmelerin ve insan haklarına duyulan ilgini artması ile birlikte, fiziki sınırlar ortadan kalkmakta ve dünya insanı kozmopolit, küresel bir kültürün bileşenlerinde izomorf olmaktadır (Hofstede, 1999). Bu temelden hareketle, göçmen olmak teorik olarak, dünya vatandaşlığı, bir dünya uygarlığı, insanların kardeşliği fikrine dayanmaktadır. Bu fikir, felsefi olarak, Marx ile Engels "Bütün İnsanlar Kardeştir" şiarını hatırlatır ki bu referans özünde insan hakları evrensel beyannamesinin birinci maddesine atıf yapar. Özünde İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi (Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 10 Aralık 1948 tarih ve 217 A(III) sayılı Kararıyla ilan edilmiştir. 6 Nisan 1949 tarih ve 9119 Sayılı Bakanlar Kurulu ile "İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin Resmi Gazete ile yayınlanması yayımdan sonra okullarda ve diğer eğitim müesseselerinde okutulması ve yorumlanması ve bu Bildirge hakkında radyo ve gazetelerde munasip neşriyatta bulunması" kararlaştırılmıştır. Bakanlar Kurulu Kararı 27 Mayıs 1949 tarih ve 7217 Sayılı Resmi Gazete 'de yayınlanmıştır.) ortaya koyduğu ilkelerle milliyetlerinden bağımsız olarak insanlığın ortak çıkarlarına ve insanca yaşam hakkına işaret etmektedir.

Günümüzde modern dünyanın sunduğu iletişim biçimleri, sınırları aşarak toplumlar arası bir dayanışma ve duruş sergilenmesine, kolektif bir empati geliştirilmesine imkân verebilmektedir. Bu kapsamda İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinin yeniden hatırlanmasına, bir dünya uygarlığının inşası için temel bir başlangıç noktası olarak yeniden kabulüne acilen ihtiyaç bulunmaktadır. Çünkü İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, Uluslararası ve ulusal kamu binalarının toplantı salonlarını veyahut siyaset bilimi ve sosyoloji fakültelerinin amfilerini süslemek için değil, insanların yüreğine nakşedilmek, tüm dünyayı huzurlu ve güvenli, insanların emniyet içinde yaşadıkları bir yaşam alanına dönüştürmek için kaleme alınmış ve kabul edilmiştir.

Her kapalı sistem entropiye maruzdur. Kendinizi kandırabilirsiniz ama hakikatleri asla. Sonunda mutlaka gerçekler kazanır. Gerçeklerin açığa çıkmasını erteleyebilirsiniz ama büsbütün ortadan kaldıramazsanız. Entropinin temel nedeni sistemin bilgi eskimesi ve zamanın gereklerini kavrayamaması ve çevreyle uyumu yakalayamamasıdır. Demokratik normlardan ve insan haklarından uzaklaşan ülkeler için entropi kaçınılmazdır. Böyle ülkelerde insan yaşamının değeri olmaz. İnsanı merkeze almayan her sistem entropiye maruzdur, çünkü asıl olan insanın kendisidir. Bu sebeple göç ve göçmenlik olgusuyla ilgili bir mütalaa yapmadan evvel de,

öncelikle sorunun kaynağına insana yönelmek gerekir. Bu sebeple; göçmenlik olgusu üzerine yapılan bu çalışmada da girişi İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi ile yapmakta fayda mütalaa edilmiştir.

Birleşmiş Milletler Genel Kurulu; İnsanlık topluluğunun bütün bireyleriyle kuruluşlarının bu Bildirgeyi her zaman göz önünde tutarak eğitim ve öğretim yoluyla bu hak ve özgürlüklere saygıyı geliştirmeye, giderek artan ulusal ve uluslararası önlemlerle gerek üye devletlerin halkları ve gerekse bu devletlerin yönetimi altındaki ülkeler halkları arasında bu hakların dünyaca etkin olarak tanınmasını ve uygulanmasını sağlamaya çaba göstermeleri amacıyla tüm halklar ve uluslar için ortak ideal ölçüleri belirleyen bu İnsan Hakları Evrensel Bildirgesini ilan eder. İnsan Hakları Evrensel Bildirisinin insanlık medeniyetine en önemli katkısı, istisnasız "bütün insanların özgür, onur ve haklar bakımından eşit doğmuş olduğu" gerçeğini vurgulaması ve insan akıl ve vicdanına kuvvetli bir atıf yaparak tüm insanlığı "birbirlerine karşı kardeşlik anlayışıyla davranmaya", davet etmesidir. Bu bakımdan İnsan Hakları Evrensel Bildirisi, "insan yaşamı, özgürlüğü ve kişi güvenliğini" güvence altına almasıdır.

TARTIŞMA

Küreselleşme ve beraberinde iletişim ve bilişim teknolojilerindeki gelişmeler, genel manada toplumlara, insan ve hatta hayvan hakları, genelde canlı hakları konularında daha duyarlı bir hale dönüştürmüştür. Bu kapsamda, küreselleşmenin beraberinde getirdiği üç önemli gelişme vardır.

Bunlardan ilki; bireylerin bilgiye ulaşma hızlarının artmasıyla beraber toplum düzenindeki hiyerarşi algılama biçimleri değişmiş ve bireyler daha fazla sorgulayan, eleştiren ve gerektiğinde karşı çıkan bir hüviyete bürünmüştür. Sert protestoların yerini ülkelerin gelişmişlik düzeyleri ile doğru orantılı olarak barışçıl eylemler ve gösteriler almıştır.

İkincisi, sistem anlayışı ile kapalı sistem anlayışının terk edilmesi ve devletlerin faaliyetlerinde daha fazla işbirliğine ihtiyaç duymalarıdır. Devletler artık sadece basılı medya aracılığı veya devlet tarafından yapılan resmi açıklamalarla halkları ikna edememektedir. Çünkü günümüzde elinde akıllı telefon ve internet bağlantısı olan herkes bir haber muhabiri ve fikri olan herkes bir ana haber sunucusu kadar işlev görebilmektedir. Hatta tümüyle serbest piyasa koşullarının, arz ve talep kanununun işlediği sosyal medya ağlarında, gerçekten sözü dinlenir, görüşleri tutarlı ve isabetli olan kişilerin görüntülenme ve izlenme oranları klasik medyadan kat ve kat daha fazladır.

Üçüncüsü ise, insan hakları, insani değerler, kişilik kavramı, insanların yaratıcılığında yararlanma, parasal, ruhsal ve toplumsal gereksinmelerini sağlama konularındaki görüşlerdir.

Küreselleşmenin getirdiği önemli bir değişim de, kaliteyi öncelikleyen, iş odaklı hiyerarşik yönetim anlayışı yerine daha katılımcı, daha insan odaklı, yalın bir yönetim modelinin gelişmesine zemin hazırlamasıdır (Aslanoğlu, 2008, Habermas, 2008). İş piyasasındaki bu değişim doğal olarak insanların özel yaşamlarına ve hayatlarına dair beklentilerinde daha özgür ve insani taleplerde bulunmalarına neden olmaktadır. Bu yönüyle gelişmiş ülkelerde başlayan değişim bir domino etkisiyle, sosyal medya aracılığıyla tüm dünyaya yayılmaktadır. Bu hareket de doğal olarak özünde bir termodinamik kanunu olan "birleşik kaplar teorisi" gereği, "bir yönden yapılan baskının bir başka yönde boşalması" nedeniyle, gelişmemiş, geri kalmış ülkelere doğru bir nüfus hareketi yaratmaktadır.

Günümüzde insanlar, otokrattık ve aşırı bürokratik yönetim anlayışlarının hâkim olduğu, insanın değersizleştiği ülkelerde yaşamlarını tüketmek istememektedirler. Eski zamanlarda acımasız toprak sahiplerinin zulmünden insanlar şehirlere kaçarlardı. Şimdilerde ise tümenden ülkelerini, vatanlarını terk etmek zorunda kalmaktadırlar. İnsan topluluklarının arkalarına bakmadan ve hatta ölümü göze alarak ülkelerinden kaçmaları ve gelişmiş ülkelere sığınma ve göç etme talepleri tükenmişliğin ve çaresizliğin zirvesidir. İnsanlar daha fazla seslerini duyurmak istemektedirler. İnsanlar günümüzde ülkelerindeki babadan oğula miras fakirliğin, insan hakları ihlallerinin, bitmeyen çatışma ve savaşların aslında kimlerin işine yaradığı, neden sona ermediği noktasında daha fazla bilince sahiptir. Bilge bir kişi şöyle demiş, "Bilmek pranga takmak gibidir, bilmemek ise saadet. O yüzden dünyanın en özgür ve mutlu insanları çocuklardır. Çünkü ergin kişi her şeyi bilir aslında."

Dolayısıyla günümüzde insanlar tüm dünya halkları ile eşit şartlarda ve koşullarda bir yaşam talep etmektedirler. Herkes için daha fazla fırsat eşitliği, iş güvencesi, emeğe denk ödeme ve emeğe saygı, yetiştirilme hakkı, huzurlu çalışma ortamı, örgütlenme hakkı, emeklilik hakkı gibi adil, güvenli ve huzurlu bir yaşama dair taleplerde bulunmaktadır.

Geri kalmış ülkelere gelişmiş ülkelere göç hareketlerinin birinci nedeni insanların fakir ve yoksul olmaları değildir. Çünkü fakirlik ve yoksulluk dahi bir sonuçtur (İçduygu, 2008: 17-40). Bireyleri ve toplumları göçe zorlayan birincil etken geleceğe dair beslenen umutların yitirilmesidir. İnsanların umudunu tüketen şey; başı, ortası, sonu belli olmayan, artık yaşamın bir parçası haline gelmiş, kazanı olmayan çatışmalar ve savaşlar, mütemediyen dökülen kardeş kanlarıdır. Göç edenlerin en önemli motivasyonu sistemin çarklarına monte olup yaşanan adaletsizlik ve zulümlerin bir parçası olmak istememeleri, kardeş kanı dökmeye razı olmamaları, sırtını devlete dayayıp mazlumu ezip geçen karakter ve insanlık yoksunu kimselerle birlikte anılmak istememeleri, kendilerinden özür dilenmesini dahi talep edemeyecekleri onur ve haysiyet kırıcı muamelelere maruz kalmak istememeleridir.

Mensubu olunan yapı ile mensupları arasında değer, amaç ve ideal bağintılarının varlığı ve işbirliği, birlik ve beraberlik ruhunun temelini oluşturur. Toplum ile birey arasındaki ilişki, ortaklık duygusunu pekiştirecek psikolojik sözleşmenin içinde aranmalıdır (İnce, 2005).

Bir dünya medeniyetinin inşası için, bireylerin ve toplumların kendi aidiyetleri ve kimlikleri hakkındaki algılarından daha fazla önceliklendirmeleri gereken husus, bir varlık olarak çevresiyle ve başka memleketlerden de olsa diğer insanlarla kurdukları bağ olmalıdır (Aycan ve ve Kanungo, 2000; Bilgin, 1995a; Bilgin 1995b). Bir toplumun parçası olmak elbette önemlidir. Her toplum ve millet atalarıyla gurur duyar, mensubu olduğu toplumun başarısı kendisini gururlandırır. Ancak bir topluma mensup olmak insanların gözlerini kör etmemelidir, çünkü sağlıklı birey önce kendisi ile sonra diğer varlıklar ve çevresi ile barışık olan bireydir (Matzka. 1999: 43). Bu ise özünde duygusal enerji ve bencil olmayan bir şekilde dikkatlerin ilişkilendirilmesi hadisesidir.

Her birey farklı kültürel ve sosyal şartların ürünüdür. Her birey farklı kültürel değerler ve farklı duygusal kişisel özelliklere sahiptir. Yaş, ırk, cinsiyet, etnik köken, fizyolojik yetenekler, bireylerin yetiştirilme tarzları ve yetiştirme çevreleri insanların ruh dünyalarının biçimlendirilmesinde önemli bir yere sahiptir (İnce, 2005). Kimseden kültürel dokularını terk etmeleri beklenemez. Medeniyet, tüm insanları aynı düzlemde biçimlendirmeye çalışan bir normlar bütünü değildir. Bilakis medeniyet birbirlerinden farklı tüm değerlerin bir araya geldiği bir mozaiktir.

Ne kadar kaliteli malzemeden üretilirse üretilsin fabrikasyon olan bir ürünün değeri, asla ev yapımı, özenle yapılmış bir eserden daha kıymetli olamaz. Doğa da geometrik şekiller olmaz, küp şeklinde bir balık, üçgen şeklinde bir kuş, kare şeklinde bir ağaç göremezsiniz. Bireyleri ve toplumları şekle sokmak, onları dışlamak, ötekileştirmek ve yabancılaştırmak demektir (Yılmaz, 2008; Yılmaz, 2010). Bireyler özgürlüklerinin ve değerlerinin kısıtlandığını veya aşağılandığını veyahut yok sayıldığını düşündüklerinde çatışma duygusuna kapılırlar. Rejimleri yüzünden hiçbir toplum aşağılanamaz, küçük görülemez ve yok sayılmaz.

Dünya; halklarının kontrol ve denetim altına alınmaları ile değil, bilakis, değerli birer varlık olarak yüceltilmeleri ile medenileşir. Bu anlamda dünyada eşitlik ve adaletin, hakça bir yaşamın tesisi için tüm toplumlar hem maddi, hem teknik hem de psiko-sosyal açıdan desteklenmelidir. Öbür türlü, yaradılış maksadı ve varlığının kıymeti anlaşılabilmiş olmasa da soyu tükenen bir canlı için gösterilen hassasiyetin, ufak bir kısmının bile eşitsizlik, adaletsizlik, sömürü düzeni ve sömürgecilik anlayışının bir sonucu olarak hayatı karar ve sona eren insanoğlu için gösterilmemesi demektir ki, bu düpedüz bir alçaklıktır. Bunun için insan evladı gözlerini açmalı, perspektifini genişletmeli ve kendini mahkûm eden pranga ve önyargılarının tamamından kurtularak özgürleşmelidir. Dünya medeniyeti ancak ve kat'a gelişmiş batılı ülkelerin

insanlarının kendilerini hapsedtikleri pek değerli ipek kozalarından kurtarabilmeleriyle mümkün olacaktır (Öztürk, 2011).

Kültürel farklılıklar insan medeniyetinin gelişmesine ivme kazandıran bir değerler manzumesidir (Sargut, 2001). İnsan medeniyeti açısından kültür hem insanların nefes alıp verdiği bir iklimin paylaşılmasına hem de duyguların, davranışların ve uygulamaların gerçekleştirilmesinde ve belirlenmesinde değer kaynaklı önemli bir ölçü birimi özelliği taşımaktadır (İnce, 2005). Dünya medeniyeti açısından önemli olan nokta değer yaratıcı bir kültürel ortamın dünya için pozitif gelişim ve ilerlemenin lokomotifi olma özelliğidir. Bu anlamda günümüzde kültürlerin buluşması ile tesis edilebilecek bir kültürel zenginliğin varlığı, dünya medeniyeti inşasının olmazsa olmazıdır (Hofstede, 2001; Aron, 2005). Dünya medeniyeti her şeyden evvel, tutuculuğu reddeder.

SONUÇ

Sonuç olarak; göçmen ve mülteci meselesi kuşkusuz içinde yaşadığımız zaman diliminin en önemli ekonomi, toplumsal, güvenlik ve beka sorunlarından bir tanesidir (Yalçın, 2004; Castles vd., 2008; Erder, 2008: 41-54; Canatan, 2009, Güllüpinar, 2012: 53-85). Çünkü kitlesel olarak ülkelerini terk etmek zorunda kalan insanların yaşadıkları dramdan daha hakikatli ve acıklı ne olabilir, bu çaresizlik neyle, nasıl tarif edilebilir. Nihayetinde her göç bir umuda yolculuktur, ama umuda yolculuktan daha önemlisi, hikâyenin öncesinde yaşanmış olan acı ve sıkıntılar, hissedilen çaresizlik ve yitirilen umutlardır. İnsanların umutlarının peşinden gitmesi elbette güzeldir, ama daha güzeli insanın öz yurdunda umutlarını ve hayallerini diri tutabilmesidir. Sözün özü her göç bir yönüyle bir trajedi ve bu trajedinin sadece figüranlarıdır göç edenler. Göç edilen yere varmak ise yeni ve bambaşka bir hikâyenin başlangıcıdır, sonunda bazıları için hayallerin yeşerdiği, kimileri için de umutların büsbütün yitirildiği (Şengöz, 2020).

Küreselleşen dünyada elbette nüfus hareketleri olacaktır, serbest dolaşım dahi bir insan hakları talebidir. Çünkü tanrı dünyayı insanlara emanet etmiştir, ülkelerin sınırları Tanrı'nın çizdiği sınırlar değildir, tüm dinlere ve büyük filozoflara göre insanlık tek bir toplumdur. Bu nedenle tüm dünya halkları ve devletleri, aralarında "Stratejik Ortak Olma Duygusunu" geliştirmeleridir. Çünkü bugün sizi ilgilendirmese de, dünyanın size en uzak bölgesinde yaşanan bir hadise günü geldiğinde sonuçları itibariyle sizi de bulur. Çünkü özünde dünya büyük bir gemidir ve mürettebatı tüm insanlıktır. Stratejik bir ortak olmak, ortak değerlere sahip olmayı gerektirir. Ortaklık duygusunun geliştirilmesi bir yönüyle tüm dünya halklarının psikolojik bir sözleşme üzerinde mutabık kalmasıdır. Ortaklık, müşterek bir hedef için, gayreti çalışmayı ve adanmışlık hissini yaratır, paylaşmayı ve hakça bölüşmeyi icap ettirir. Paylaşmayı ret eden, aç gözlü ve muhteris insanoğlu muhakkak, Yüzüklerin Efendisi filmindeki vahşi orklara dönüşür. Dünya uygarlığının inşası, tüm insanların kendilerini ev sahibi ve değerli hissettiği, özlenen bir dünya için bir medeniyet projesidir. Bunun için insan

hakları evrensel beyannamesi ve dünya vatandaşlığı bilinci bireylerin yüreğine nakşedilmelidir. Önce insanlık mottosu diğer tüm popülist algıların önünde yer almalıdır.

Küresel ölçekte göçmen sorunun çözülebilmesi, en azından kontrol altına alınabilmesi için, dünyanın geri kalmış veyahut geri bıraktılmış bölgelerindeki ekonomik, sosyolojik ve kültürel problemlerin azaltılmasına yönelik olarak bölgesel kalkınma projelerine daha fazla kaynak ayrılmalı ve projeler geliştirilmelidir. Çünkü gelişmiş ülkelerle gelişmemiş ülkeler arasındaki refah ve insani yaşam standartları makası arttıkça, hiçbirşey olmasa bile gelişmemiş ülkelerden gelişmiş ülkelere doğru yoğun kitlesel göç hareketleri yaşanmaya devam edecektir. Bunun için ülkelerin daha fazla sorumluluk üstlenerek ve kaynak tahsis ederek gerçekleştirecekleri kalkınma projeleri kuşkusuz çok değerlidir. Bu noktada göçlerin önlenmesi amacıyla asıl üzerinde durulması gereken husus, serbest dolaşımın önüne engeller konulması değildir, asıl mesele insanları yurtlarını kitlesel olarak terk edecek noktaya getiren koşulların bertaraf edilmesidir. Nitekim, bunun için gelişmiş ülkelerce, geri kalmış ülkelerin kalkınmasına destek olmak ve insani yaşam düzeylerini artırmak için zamanında tahsis edilmeyen fonlar, sonrasında dolaylı olarak daha fazla kaynağın tüketilmesine neden olmaktadır.

Sonuç olarak göçmen ve mülteci sorunu günümüzün en önemli bölgesel ve küresel sorunlarından bir tanesidir. Bunun için gösterilen her çaba elbette önemli ve kıymetlidir, ancak bu konuda atılması gereken adım, meselenin mahiyeti itibariyle küresel ölçekte ele alınarak bir çözüme kavuşturulması için gösterilen gayretlerin koordine edilmesidir. Bu anlamda uluslararası kamuoyu, uluslararası organizasyonlar ve gelişmiş ülkelerin harekete geçirilerek müştereken daha etkili ve sonuç alıcı adımların atılmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu noktada göçmenlerin gittikleri ülkelerde entegrasyonlarının sağlanması için bir takım tedbirler alınması kuşkusuz önemlidir, ancak en önemlisi sorunun kaynağında çözüme yönelik gerekli hamlelerin yapılmasıdır. Nitekim bu kapsamda uluslararası bir sorun olarak göçmenlik meselesinin küresel bir sorun olmaktan çıkarılması için atılacak adımlar ve yapılacak işler, bir tercih değil, vazgeçilemez bir zorunluluktur.

KAYNAKÇA

Ambrosius, G. and Hibbard, W. (1989). A Social and Economic History of Twentieth-Century, Harvard: Harvard University Press.

Aron, R. (2005). Sosyolojik Düşüncenin Evreleri. (Çev.A. Korkmaz), İstanbul: Kırmızı Yayınları.

Aslanoğlu, R. (1998). Kent, Kimlik ve Küreselleşme, Bursa: Asa Yayınları.

Aycan, Z. ve Kanungo, R., (2000). Toplumsal Kültürün Kurumsal Kültür ve İnsan Kaynakları Uygulamalarına Etkileri, Türkiye’de Yönetim, Liderlik ve İnsan Kaynakları Uygulamaları, Ankara: Türk Psikologlar Derneği Yayınları.

- Bilgin, N. (1995a). Kolektif Kimlik, İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- Bilgin, N. (1995b). Sosyal Psikolojide Yöntem ve Araştırmalar. İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- Bozkurt, G. (1974). İnsan ve Kültür, İstanbul:Remzi Kitabevi.
- Canatan, K. (2009). Avrupa Toplumlarında Çok Kültürcülük: Sosyolojik Bir Yaklaşım, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2 (6).
- Castles, S. and Miller, M.,J. (2008). Göçler Çağı: Modern Dünyada Uluslararası Göç Hareketleri (Çev. B. U. Bal ve İ. Akbulut), İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Chomsky, N. (1996). World Orders Old and New, Columbia: Columbia University Press.
- Clemens, P. (2008). Prosperity, Depression and the New Deal: The USA 1890–1954, London: Hachette UK.
- Dİbet F (2008). Göç, Modern Toplumsal Düşünce Sözlüğü, (Çev: M. Pekdemir). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Erder, S. (2008). Düzensiz' Göç, Göçmen Korkusu ve Çelişen Tepkiler. İstanbul: Kitap Yayınevi.:41-54.
- Erol, N. (2010). Küreselleşme Sürecinde Örgütleri Yeniden Düşünmek, Akademik Bakış, 4 (7).
- Friedman, T. (1999). The Lexus and the Olive Tree: Understanding Globalization, New York: Farrar, Straus.
- Giddens, A. (2008). Sosyoloji. (Çev. C. Güzel). Ankara: Kırmızı Yayınları.
- Güllüpinar, F. (2012). Göç Olgusunun Ekonomi-Politiği ve Uluslararası Göç Kuramları Üzerine Bir Değerlendirme. Yalova Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı :4, 53-85.
- Habermas, J. (2008). Küreselleşme ve Milli Devletlerin Akıbeti (Çev. M. Beyaztaş), Frankfurt: Bakış Yayınları.
- Heckman, F. (1997). Göçmenlerin Almanya'da Ulusal Kimliği ve Entegrasyonu. Hamburg Körber-Stiftung, Türk-Alman Sempozyumu, 279-284.
- Hofstede, G. (2001). Culture's Consequences, London, Sage Publications Ltd.
- Hofstede,G. (1999). Cultures and Organizations, London:McGraw-Hill.
- İçduygu, A. (2008). Türkiye'de Uluslararası Göçün Siyasal Arka planı: Küreselleşen Dünyada Ulus-Devletin İnşa Etmek ve Korumak, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- İnce, M. (2005). Değişim Olgusu ve Örgütlerde İnsan Kaynakları Yönetiminin Değişen Fonksiyonları, Selcuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.

- Matzka, C. (2009). *Austria and Turkey: Their Burden of History*, Wien: Universität Wien.
- Öztürk, M. (2011). *Avrupa Birliği Göç Politikaları: Almanya'daki Türk Göçleri (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Panikos, P. (1999). *Outsiders: A History of European Minorities*, London: Continuum International Publishing.
- Safi, C. (2018). *Antoloji*, İstanbul: Beste Yayınları.
- Sargut, A.S., (2001). *Kültürler Arası Farklılaşma ve Yönetim*, Ankara: İmge Yayınevi.
- Şengöz, M. (2020). *Birleşik Kaplar Teorisi*, Ankara: Astana Yayınları.
- Toffler, A. (1971). *Future Shock*, New York: Bantam Books Random House İnc.
- Tolkien, J. R. R. (2009). *The Lord of the Rings* (Kindle ed.). New York: HarperCollins.
- Turner, S. Bryan, (2004), *Klasik Sosyoloji* (Çev. İ. Çetin), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yalçın, C. (2004). *Göç Sosyolojisi*, Ankara: Anı Yayıncılık.
- Yılmaz, B. (2010). *Integration und Migration als Sprachproblem: Zur Situation türkischer Migranten und Migrantinnen in Österreich. Magisterarbeit, Publizistik u. Kommunikationswissenschaft der Universität Wien.*
- Yılmaz, F. (2008). *Avrupa'da Irkçılık ve Yabancı Düşmanlığı*, İstanbul: USAK Yayınları.

ENDERUN DERGİSİ
JOURNAL OF ENDERUN

e-ISSN: 2618-592X

YIL/YEAR: 2022 CİLT/VOL: 6 SAYI/ISSUE: 2

Çevrimiçi olarak / Available online at www.dergipark.org.tr/tr/pub/enderun

**HELAL PAZARLAMA AÇISINDAN DİNİN TÜKETİCİ SATIN ALMA
DAVRANIŞLARI ÜZERİNDEKİ ETKİSİNE YÖNELİK BİR İNCELEME**

AN EXAMINATION OF THE EFFECT OF RELIGION ON CONSUMER
PURCHASING BEHAVIORS IN TERMS OF HALAL MARKETING

Gönderim Tarihi:
21/04/2022

Doç. Dr. Salih MEMİŞ

Giresun Üniversitesi, Lojistik Yönetimi Bölümü,
salih.memis@giresun.edu.tr,
ORCID: 0000-0003-1345-3618

Kabul Tarihi:
20/06/2022

ÖZET

Helal pazar, jeopolitik olaylar, kamu yararı, gıdayla alakalı sağlık endişeleri, tüketici talebi gibi, günümüzde dünyada tüketici farkındalığının ön planda bulunduğu dünyada üzerindeki en etkili ve karlı pazar alanlarından biri olmaktadır. Helal konusu ekonomik büyümenin en önemli itici güçlerinden biridir. Helal yalnızca dini bir mesele değil kalite, güvence ve hayat tarzı için de dünya çapında bir simge haline dönüşmüştür. Dünyada Müslüman nüfusunun her geçen gün artması helal pazarlarda türetilen değerlerde, dünya çapında fırsatları değerlendirmek isteyen işletmeler için stratejik bir önemi bulunmaktadır. Bu sebeple pazarlama ve işletme yöneticileri tüketici satın alma davranışlarını anlamaya yönelik çabaları söz konusu olmaktadır. Bu noktada dinin satın alma davranışı üzerindeki etkisine odaklanarak işletmelerin pazarlama fonksiyonlarını bu doğrultuda oluşturmaları gerekir. Bu çalışmanın amacı helal pazarlama kavramı açısından dinin tüketici satın alma davranışı üzerindeki etkilerini incelemektir. Yapılan inceleme sonucunda din unsurunun tüketici satın alma davranışı üzerinde etkileri ortaya koyulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Helal Pazarlama, Tüketici Satın Alma Davranışları, Din.

ABSTRACT

The halal market is emerging as one of the most profitable and influential market areas in the world today, where consumer awareness is at the forefront, such as geopolitical events, public interest, food-related health fears and aggregate consumer demand. Halal issue is one of the most important driving forces of economic growth. Halal is no longer just a religious issue, but a global icon for quality, assurance and lifestyle. The increase in the Muslim population in the world day by day has a strategic importance for businesses that want to take advantage of the opportunities to be global in the values derived from the halal market. For this reason, business and marketing managers are trying to understand consumer purchasing behavior and identify the needs and requirements for the demand of halal products. At this point, businesses should focus on the effect of religion on purchasing behavior and create their marketing functions in this direction. The aim of this study is to examine the effects of religion on consumer purchasing behavior in terms of the concept of halal marketing. As a result of the examination, the effects of religion on consumer purchasing behavior were revealed.

Keywords: Halal Marketing, Consumer Buying Behavior, Religion.

1. Giriş

Din birçok bireyin yaşamında önemli yeri olmasına rağmen tüketicilerin ürün tercihinde net olarak rolü açık değildir. Dinin ürün tüketiminin üzerindeki etkisi, dinin kendisine ve ne oranda kişilerin dini öğretileri yorumladığı ve izlediği ile alakalı bir durumdur. Belli ürünlerin tüketimini (Örneğin, Yahudilik ve İslam'da domuz eti ya da Hinduizm'de sığır eti) birçok din yasaklamaktadır. Hayvansal gıdaların ve özellikle de et ve et ürünlerinin tüketiminde dini fikirlerin egemen olduğu durumlarda yasalar bulunmaktadır (Shatenstein ve Ghadirian, 1997: 223). Gıda yasaklarına sahip bu dinlerden biri de İslam'dır. İslam dininde her Müslüman'ın uyması gereken beş şart üzerine kurulmuş kurallar: Kelime-i Şahadet getirmek, namaz kılmak, oruç tutmak, zekât vermek ve hacca gitmektir. Bunlara ek olarak, Müslümanların refahını arttırmak için getirilen bir dizi ürün reçetesine uyma zorunluluğu vardır. Helal ürün yasaları, ne tür ürünlerin yasal ya da izin verilir olduğunu açıklar. Bu yasalar Kuran'ı- Kerim ve Sünnet'te ifade edilmektedir. Örneğin; İslami kurallara göre alkol tüketimi, domuz eti ve türevlerinin tüketimi vb. ürünler yasaklanmaktadır.

Dünyanın hemen hemen tüm ülkelerinde az veya çok Müslüman nüfusu bulunmaktadır. Gayrimüslim ülkelerde yaşayan Müslümanların helal gıda konusunda sıkıntıları olmaktadır. Özellikle Avrupa, Amerika gibi Müslüman nüfusun fazla olduğu ülkelerde yaşayan Müslümanların kimliklerini koruyabilmeleri dini

açından helal olan ürünleri tedarik ederek haramlardan kaçınmaları amacıyla sergiledikleri çabanın bir neticesi olarak helal gıda sertifikalandırması oluşturulmuştur.

Helal artık yalnızca dini bir olgu değildir. İş dünyası ve ticaret alanındadır ve kalite güvencesi ve hayat tarzı tercihi için dünya çapında bir sembol haline gelmiştir. Helal kavramı (özellikle gıdalar için) gerçekten çiftlikten masaya ve izin verilen bileşenlerden temiz ve hijyenik şekilde hazırlanan besleyici öğeleri gerektirir. Helal sertifikaya ilişkin olarak, prosedürler hazırlama, hayvan kesimi, kullanılan bileşenler, temizlik, elleçleme ve işleme ile nakliye ve dağıtıma değinmektedir. Helal gıda hijyen ve sanitasyonda sıkı standartlara bağlıdır ve sağlığa zararlı olmamalıdır. Bu durum, sağlıklı ve kaliteli ürünleri talep eden diğer tüketici kesimlerine çok benzemekle birlikte ayrıca Müslüman tüketicilerin şeriat gerekliliklerine uyması gerektiği gerçeğini de içermelidir. Singapur'daki McDonald's en önemli örnek olarak görülebilir. Bu şirket, bir helal sertifikası aldıktan sonra yılda sekiz milyon müşterinin geldiği tespit edilmiştir. Aynı şekilde helal sertifikası aldıktan sonra, KFC, Burger King ve Taco Bell şirketlerinin müşteri oranlarında % 20 bir artış görülmüştür (Hanzaee ve Ramezani, 2011: 2).

Bu çalışmada helal pazarlama kavramı açısından dinin tüketici satın alma davranışı üzerindeki etkileri irdelenerek bu konuda yapılan çalışmalar üzerinden bilgiler verilmektedir.

2. Dinin Tüketime Olan Etkisi

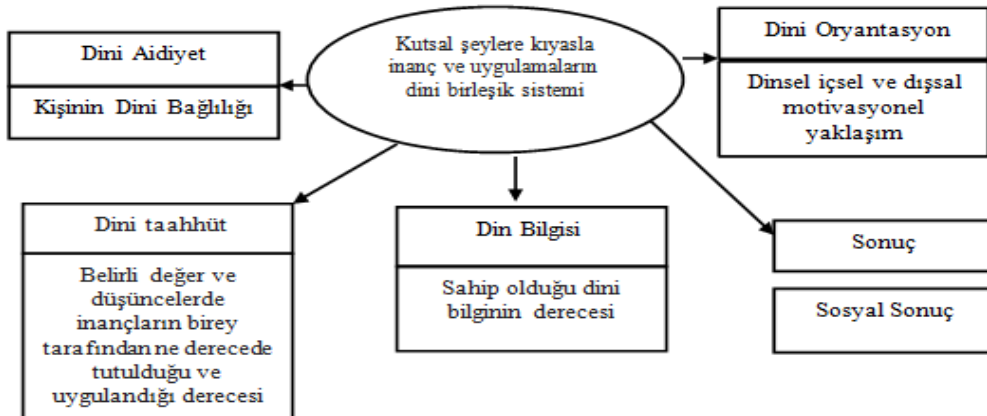
Din birçok bireyin hayatında önemli bir yeri olmasına karşın tüketicilerin ürün tercihinde tam olarak rolü açık değildir. Dinin ürün tüketimi üzerindeki etkisi, dinin kendisine ve ne ölçüde bireylerin dini öğretileri yorumladığı ve takip ettiği ile alakalı bir durumdur. Belirli gıdaların tüketimini (Örneğin, Yahudilik ve İslam'da domuz eti ya da Hinduizm'de sığır eti) çoğu din yasaklamaktadır. Hayvansal ürünlerin ve daha özel olarak et ve et ürünlerinin tüketiminde dini düşüncelerin hâkim olduğu durumlarda yasalar düzenlenmiştir (Shatenstein ve Ghadirian, 1997: 223). Gıda yasaklarına sahip bu dinlerden biri de İslam'dır. İslam dininde her Müslüman'ın uyması gereken beş şart üzerine kurulmuş kurallar: Kelime-i Şahadet getirmek, namaz kılmak, oruç tutmak, zekât vermek ve hacca gitmektir. Bunlara ek olarak, Müslümanların refahını arttırmak için getirilen bir dizi gıda reçetesine uyma zorunluluğu vardır. Helal gıda yasaları, hangi gıdaların yasal ya da izin verilir olduğunu açıklar. Bu yasalar Kuran'ı- Kerim ve Sünnet'te ifade edilmektedir. Örneğin; İslami kurallara göre alkol tüketimi, domuz eti ve türevlerinin tüketimi gibi gıdalar yasaklanmaktadır.

Dinin helal et alımı ve tüketimi üzerindeki etkisi büyük olasılıkla bireylerin din öğretilerini ne ölçüde yorumladığı ve uyguladığına bağlıdır. Genel olarak, din kişinin davranışını, refahını ve yaşam biçimini etkileyebilir. Bazı araştırmacılar, dinin davranış ve kararları etkileyen temel kültürel bileşeni olduğunu söylemektedir

(Assadi, 2003; Ezzo ve Dibb, 2004; Delener, 1994; Babakus ve diğerleri, 2004; Cornwell ve diğerleri, 2005). Din kendi içinde bir değerdir ve insanları diğer değerler için çaba harcamaya teşvik eden bir yaşam biçimi olarak görülür. Değerlere dayalı dini yönelimlerin iki ana amacı bulunmaktadır. İlk olarak, kişinin davranış ve tutumlarının oluşumunda güçlü bir kaynak olmaktır. İkincisi, günlük yaşamın önemli bir yol göstericisi olmaktır. Dolayısıyla, dindarlık, muhtemelen kişinin inancının bir parçası olduğu için bir bireyin davranışını yönetir. Bazı dinlere inancın bir bölümünü oluşturan dini gelenekler ve uygulamalar (örneğin İslam, Yahudilik, Hinduizm ve Budizm) belirli ürün ve hizmetlerin kullanımını yasaklayabilir. Dini aidiyet ve taahhüt, takipçilerinin seçim davranışının çeşitli yönlerini kurallar ve tabularla etkileyebilir ya da ilham verebilir. Soesilowati (2010) yaptığı çalışmada, dinin gıda tüketimini özellikle et tüketimini sınırlayan faktörlerden biri olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca yapılan bu çalışmada, dindarlığın çok önemli olduğu kabul edilmiştir. Çünkü bireysel olarak tutum ve davranışın oluşumunda bu kavramın önemli bir payı bulunmaktadır.

Dinin tüketici davranışı üzerindeki etkisi bir kültürden ya da ülkeden diğerine göre farklılık gösterebilir. Bu noktada İslami kuralların felsefesi ve uygulanması bireylerin kişisel öğrenme ve bulunduğu toplumun yorumlamasına göre farklı olabilir. Ayrıca Müslüman tüketicilerin İslami değerleri oluşturan Hz. Muhammed (s.a.v.)'in uygulamaları (Sünnet) gibi somutlaşan değerleri benimsemesi önem arz eder. Dolayısıyla, bunlar İslami değerler olarak doğrudan ya da dolaylı bir şekilde Müslüman hayat tarzını ve gıda tüketim kalıplarını etkilemektedir. Müslümanlar, statüsüne bakılmaksızın (zengin veya kültürlü oluşu gibi) dini görevlerini yerine getirebilmek adına hazırlanmış bir dizi helal gıda reçetesine uymak durumundadır (Alqudsi, 2014: 169). Dinin tüketici davranışı üzerindeki etkisi Şekil 1'de gösterilmektedir.

Şekil 1: Dinin Tüketici Davranışı Üzerindeki Etkisi

Kaynak: Muhamad ve Mizerski, 2010.

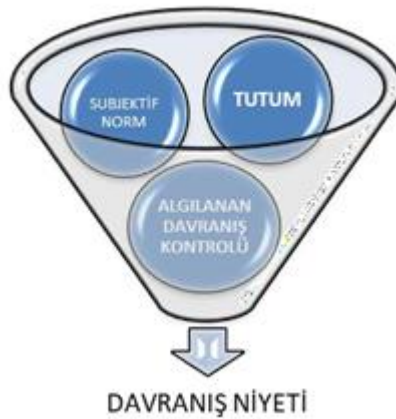
3. Din ve Tüketici Davranışları

3.1. Kişilik ve Tüketici Karar Verme

Helal gıda tüketimi üzerinde tüketici davranışlarını açıklamak için birçok farklı model önerilmiştir. Planlı Davranış Teorisi (PDT) bu modellerden biridir. PDT, Fishbein ve Ajzen (1975) tarafından geliştirilmiştir. Bu teori, belirli bir bağlamda gerçekleşen insan davranışlarını açıklamak ve tahmin etmek için tasarlanmış bir davranış teorisidir ve üç davranışsal niyetin kavramsal olarak bağımsız belirleyicileri: davranışa yönelik tutum, sübjektif norm ve algılanan davranışsal kontrolden oluşmaktadır (Memiş vd., 2018: 33).

Algılanan kullanılabilirlik gibi kontrol faktörleri, davranışın performansını kolaylaştırabilir veya engelleyebilir. Tüketici davranışı ve kişilik konusunda yapılan çalışmalar, algılanan niyet konusunda daha iyi bir anlayış ortaya koymuştur. Betmann vd., (2009) tarafından savunulduğu gibi, davranışsal niyet tutum, öznel norm ve algılanan davranış kontrolü tarafından belirlenmektedir (Şekil 2).

Şekil 2: Davranış Kontrolü

Kaynak: Betmann ve diğerleri, 2009.

Eagly ve Chaiken (1995) tarafından tutum, bir şey (kişi veya kişiler, bir konu, fikir veya bir nesne) hakkında olumlu (beğenildiği), olumsuz (hoşlanılmadığı) veya ilgilenmeme yönündeki değerlendirmeler için kullanılan psikolojik bir eğilim olarak tanımlanmaktadır. Başka bir ifade ile davranışa yönelik tutum, davranışı sergileyecek olan kişinin, gerçekleştirilecek davranışı olumlu ya da olumsuz olarak

değerlendirmesidir.

Liou ve Contento (2001) subjektif (kişisel) normları, bireylerin belirli davranışları yerine getirme ya da gerçekleştirilmeme konusundaki toplumsal baskı olarak nitelendirmektedirler. Başka bir ifade ile subjektif norm, davranışı yapacak olan birey için önemli olan kişilerin (referans kişiler), kurum veya kuruluşların söz konusu davranışı gerçekleştirme ya da gerçekleştirilmeme konusundaki beklentilerinden oluşmaktadır. Subjektif normlar, insanların kendilerine ait özel değer, inanç, yargı, düşünce gibi özgür iradeyi belirleyen seçim haklarından oluşmalarının yanında bireyin içinde yaşadığı toplumun sosyal gelenek, görenek, adet, baskı ve kuralları yönünde biçimlenmiş değerler bütünüdür.

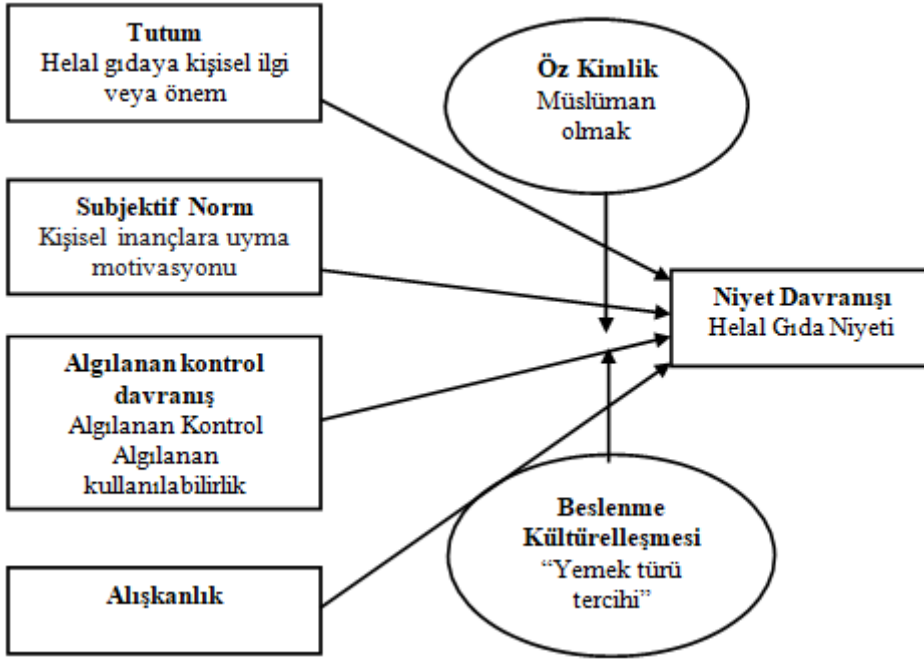
PDT’de yer alan diğer bir değişken olan algılanan davranışsal kontrol Betmann vd., (2009) tarafından davranışlarının kontrol edilebilir olduğu düşünülen ölçüde bireyin algısı olarak tanımlanmaktadır. Bu seviyede, insanların yaşadığı toplumun kültürü davranışlarını kontrol edebilir. İnsanların, ilgili davranışını yürürlüğe koyabilmesi için gerçek denetime sahip oldukları algılama derecesi tarafından değerlendirilir. Verbeke ve Vackier (2005)’e göre, davranış kontrolü, kişilerin ilgili davranışını yerine getirme kolaylığı veya zorluğu hakkındaki kişilerin algısına atıfta bulunduğu için gerçek denetime göre daha fazla ilgi göstermektedir. Dolayısıyla bir insanın dinini anlama ve takip etme derecesi davranışlarını kontrol edebilen bir algıdır.

Bu üç faktör (tutumlar, sübjektif normlar ve algılanan davranış kontrolü) helal gıda tüketmek için bireysel niyetleri belirleyecek ve tüketim davranışlarını da etkileyecektir. Niyet, tüketicinin davranışı öncesinde motive edici bir durumdur ve belirli bir davranışı gerçekleştirilmeye hazır olduğuna işaret eder. Her ne kadar din gıda tüketiminde katı yasalara sahip olsa da taraftarlarının bu helal yasalarını ne derecede takip ettikleri çok değişkendir ve bu varyasyon bir önceki paragrafta listelenen üç baskın davranışsal faktörden etkilenecektir. Bir bireyin dindar olduğu derece, yani dindarlık derecesi, bir Müslüman olarak kendi öz kimliğinin bir parçasıdır ve bu oranda, helal gıdaları tüketme niyetlerini belirleyen Müslüman tutumları, öznel normları ve algılanan davranış kontrolüne sahip olacaklardır. Bununla birlikte, bir kişinin helal gıda tüketme derecesi, helal gıda, bilgi ve para dahil kaynaklar gibi diğer ilgili faktörlere de bağlı olacaktır (Soesilowati, 2010: 154).

Öz-kimlik, insanların kendilerini tanımlamak için kullandığı bir etiket olarak yorumlanabilir. Bu Sosyal etkileşim sonucu ve sonraki davranışın nedeni olarak kabul edilir. Öz-kimlik, bir bireyin kendisini ne derecede gördüğünü gösterir. Daha

önceki bazı çalışmalar (Sparks ve Shepherd, 1992; Sparks ve diğerleri, 1995; Cook vd., 2002) PDT'nin gıda ile ilgili davranışları, öz kimliği bir değişken olarak başarıyla eklemiştirler. Şekil 3'de PDT ile helal gıdaya yönelik tüketim davranışı gösterilmektedir.

Şekil 3: Planlı Davranış Teorisi İle Helal Gıdaya Yönelik Tüketim Davranışı

Kaynak: Bonne vd., 2007: 371.

Ürün bilgisi, tüketicilerin karar verme aşamasında önemli bir faktördür. Ürün bilgisi iki şekilde elde edilmektedir. Bunlar, öznel bilgi (yani, tüketicinin uzun süreli belleğinde depolanan ürün hakkındaki bilgi) ve sübjektif bilgi (insanların sübjektif yorumlarını temel alarak bir ürün hakkında yorumları) dir (Memiş, 2017: 53).

3.2. Bilgi, Kültür ve Karar Verme

Hofstede (2003)'nin savunduğu gibi kültür, değerler, ritüeller ve simgeler tezahürleriyle davranışları etkiler. Hofstede'ye (2003) göre bir bireyin davranışı, o kişinin belirli bir bağlam içinde kültürel değer sisteminin bir sonucudur. Ayrıca, bireylerin kültürel değer sistemleri belirli bir gruba maruz bırakıldıkça ve sosyalleştikçe zamanla gelişmektedir. Toplumsal normların ve paradigmalardan etkileri üzerine yapılan çalışmalar, değerler ve kültürel değer sistemi hakkında daha

fazla bilgi sahibi olmayı amaçlamıştır. Bu bağlamda, Hofstede (2003) toplumsal kültür, bölgesel altkültür ve ailesel değerlerin tüm bireyin kültürel değer sisteminin oluşumunu etkilediğini belirtmiştir. Kültürel değer sistemini, bireylerin ait oldukları grup/grupları ve ayrıca, bireyin kendine özgü değerleri ile ortak kültür unsurları temel oluşturur. Kültürel değerlerin bireylerin sosyal öğrenme ve davranış üzerindeki etkilerini anlamak için daha ileri çalışmalar yapılmıştır. McCort ve Malhotra (1993) çalışmaları algısal kategorizasyon, algısal çıkarım ve öğrenme gibi bilgi işlem konularında kültürel değerlerin etkisini ortaya çıkarmıştır.

Bu arada, çok fazla literatür çalışmasında, kültürün bilişsel süreçler üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Benzer şekilde, Aaker ve Schmitt'in (1997) yürüttüğü çalışmada, bireycilik ve kolektivizm kavramlarına ve bireylerin kendilerini şekillendirmeye odaklanarak kültürel yönlendirmenin etkileri değerlendirilmiştir. Kontrollü bir deneyde, Aaker ve Schmitt (1997) hem bireycilikçi hem de kolektivist tüketicilerin kendini ifade etme amacıyla markalar kullandıklarını ortaya koymuştur. McCracken (1988), kolektivist tüketicilerin kendi referans grubunun üyeleriyle olan benzerliklerini tekrar belirlemek için marka kullandıklarını söylerken, bireysel tüketiciler markaları kendi referans ürünleri olanlardan ayırmak için kullandığını saptamıştır.

Tüketici etnosentrizmi, genellikle kültürler arası araştırmacılar tarafından araştırılan bir araştırma kapsamıdır. Shimp ve Sharma (1987) tarafından yapılan çalışmalar, yapı enstrümantal bir değer olarak görülebilir. Shimp ve Sharma (1987), tüketici karar verme süreci üzerindeki bilişin rolü hakkındaki tartışmalı literatürlerle ilgili olarak tüketicilerin etnosentrizminin yerli ve yabancı ürünler hakkındaki algılarını belirlediğini vurgulamışlardır.

3.3. Din ve Karar Verme

Spiro (1973) tarafından aktarıldığı üzere "Din, kültürel olarak talep edilen insanüstü varlıklarla kültürel olarak kalıplaşmış etkileşimden oluşan bir kurumdur". Mağaza sadakati ve şikâyet niyetiyle ilgili tüketici dini taahhüt sonuçları Swimberghe vd., (2009) tarafından incelenmiştir. Yapılan bu çalışmada tüketicilerin dini ilişkilerle tüketimle ilişkili değişkenler arasındaki doğrudan ilişkiyi ortaya konmuştur. Ayrıca, din kavramı ve tüketici davranışı ile olan ilişkisi hakkındaki yapılan çalışmalarda (Bonne vd., 2007), bu önemli korelasyona destek verilmiş ve tüketicilerin dini inançlarının tüketim tercihlerinde dikkate alınması gerektiği savunulmuştur.

Bonne vd., (2007), dinin bireylerin davranışları üzerine daha fazla etkide bulunduğu sonucuna ulaşmıştır. Yapılan çalışmada, gıda tüketiminin din düşüncesinde bireylerin dinine ve yorumuna bağlı olduğunu ortaya koyulmuştur. Ayrıca, Hirschman (1982) çalışmasında, dini aidiyetin, satın alma kararlarını kullanmada kriterleri de etkilediğini ortaya çıkarmıştır.

Worthington vd., (2003), din değerleri teorisini analiz etmişler ve sonucunda dinin tüketicilere doğrudan yükümlülükleri yüklenmediği, ancak genellikle ahlaki olarak

bazı değerleri, inançları ve uygulama gereksinimlerini belirlediğini tespit etmişlerdir. Bununla birlikte, Swimberghe vd., (2009) yaptıkları çalışmada dini taahhüdünün ölçülmesinin bilişsel ve davranışsal bileşenleri içerdiğini ortaya koymuşlardır. Bilişsel yön, bireyin inanç ya da kişisel dini tecrübesidir ve davranışsal yönü kendisinin bireyin dini inancıyla doktrinini uyguladığı derece ile ilgilidir.

3.4. Dini bağlılık (Dindarlık)

Din, herhangi bir kültürel mensubunun ve grubun günlük yaşamını etkileyen bir kültürün temel değeridir. Aslında din, bireyin ahlaki sistemini ve toplumun etik yapılarını şekillendirir. Dindarlık, bir kişinin ilan ettiği dine ne ölçüde bağlı olduğu ve dini öğretinin, bireyin tutum ve davranışlarına nasıl yansıdığı ile alakalıdır. Dindarlık olgusu İslam'ın içeriği, süreçleri, kaynakları ve diğer belirleyicileri hakkında tüketicilerin tükettiği ürünlerde farkındalığın artmasına yol açmıştır. Tüketicilerin sevdikleri ve hoşlanmadıkları ürünleri dini bağlılıklarına göre tercih edebilirler. Tüketiciler, eğer dinin uygun görmediği ürünleri almaktan vazgeçmezlerse bağlı oldukları dini fikirlerle çelişirler.

Dini bağlılık, tüketicilerin tüketim kalıpları ve sosyal davranışlarını etkiler. Dindar bir tüketici, dünyayı dini şemalar aracılığıyla keşfedip onu dininin hayatına entegre eder. Dindarlık, insanların hayatlarını, inançlarını, bilgisini şekillendirerek önemli bir rol oynamakta ve Müslümanlar, Hıristiyanlar, Budistler ve diğerleri ne olursa olsun, tüketicilerin tutumlarını değiştirmektedir. Dini öğretiler ve inançlar, insanların tüketime yönelik duygu ve tutumlarını etkilemektedir (Said, 2014: 123).

Genellikle dindarlık olarak adlandırılan dini bağlılık, bir bireyi bilişsel ve davranışsal olarak etkileyebilir. Dahası, dindar, daha az dindar ve dindar olmayan kişilerden farklı bir değer sistemi oluşabilir. Dindar insanlar, düzenli olarak belirli periyotlarda ibadet hizmetlerine katılmak, dini öğretilere ve grubun üyeliğine kesinlikle bağlı olmak gibi dini ilkelerini kuvvetlice uyguluyorlar ancak dini inançları zayıf olan insanlar diğer yollarla özgürce davranmayı tercih ederler. Dindar insanların bu değer sistemi, pazardaki seçim davranışlarını, bağlılıklarını ve belirli bir markaya olan güven seviyesini doğrudan etkilemektedir. Dini bağlılık dindar insanların hayatlarında eşit ve önemli roller oynamak için iç ve dış olmak üzere iki boyuttan oluşur. İç boyut, dini kimlikleri, dini tutumları, değerleri ve inançları beyan eder. Dış boyut ise, dinsel aidiyeti, adanmış uygulamaları veya bir dinsel topluluğa üyeliği ifade eder. Dini bağlılık kişiden kişiye değişir. Bu nedenle, tüketim yalnızca din tarafından değil, aynı zamanda dini inanç ya da dindarlığının şiddetiyle de etkilenir. Tüketici davranışının doğasını anlamak için pazarlamacılar, tüketicilerin dinlerine ne kadar bağlı olduklarını belirlemeye çalışmalı ve dindarlık inanç sistemini, inançlarının öğretilerine, tüketim biçimi ve karar verme sürecine sıkı sıkıya bağlı olduğunu bilmelidirler (Borzooei ve Asgari, 2013: 487).

4. Helal Bilinç (Farkındalık)

Randolph'a (2003) göre, "farkındalık" sözcüğü belirli bir konu veya durum hakkında bilgi veya anlayış anlamına gelmektedir. Helal bağlamında "farkındalık" kelimesi kelimenin tam anlamıyla helal gıdalar, içecekler ve ürünler konusunda özel bir ilgiye veya bir deneyime ve/veya bu konuda neler olduğunu iyi bilmeye alakalı bir kavramdır. Dolayısıyla farkındalık, Allah'ın izin verdiği şeylerin helal yönü ile ilgili bir hususta bir kişinin tamamen ve/veya kısmen farkında olduğu, bilinçaltında farkında olduğu veya akut bir şekilde farkında olduğu göreceli kavramdır. Farkındalık, bir ürünle ilgili bir deneyim hakkında öznel fikirler geliştirecek veriyi sağlar. Dolayısıyla bir şey hakkındaki farkındalık, insan varlığının temel bir parçasıdır. Farkındalık, kişinin özel düşünceleriyle birlikte bir birey olarak var olduğu anlamına gelir. Bu nedenle, farklı insanlar bir şey hakkında farklı farkındalık seviyesine sahiptir. Helal bağlamında farkındalık, Müslümanların yemek ve içmek için izin verilen şeylere karşı bilinç seviyelerini yükseltmek için kullanılan bilgilendirme olarak kavramsallaştırılabilir (Ambali ve Bakar, 2014: 9).

4.1. Helal Bilincin Genel Kaynakları

Müslümanlar son zamanlarda helal ürünlerin öneminden daha fazla haberdar olmakta ve bu durumda hızla dünya helal gıda sanayisinin gelişmesi ve genişlemesini sağlamaktadır. Diğer bir ifadeyle, dünya çapında helal konusunda olumlu yönde dalgalanmalar olmakta ve bu durum Müslüman tüketicilerin helal kavramını ciddiye almaya daha da hazır olduklarını göstermektedir. Bu anlayışa ve bilgiye sahip olan tüketicilerin helal gıda tüketiminin ne olduğu hakkında daha iyi bir görüntüye sahip olmalarını sağlayacak ve böylece seçim ve inançlarına göre akıllı bir karar verebileceklerdir. Müslüman tüketicilerin tüketimlerini kontrol etmeleri ve değerlendirmeleri önemlidir. Bu sebeple, her Müslüman kişi şüpheli ve belirsiz ürünlerden kaçınmak için ürün tüketiminde temkinli ve endişe sahibi olmalıdır (Hashim ve Othman, 2011: 3).

4.2. Dini İnanç

Din, bir grup insanın yorumladığı ve uyguladığı bir inanç ve uygulama sistemidir. (Johnstone, 1975). Çoğu din, belirli reçete veya yasaklar ile tüketim davranışı da dahil olmak üzere bazı davranışları etkiler. İslam'da helal gıdalar, içecekler ve ürünler izin verilmiş, ancak helal olmayan ürünler insan tüketimi için yasaklanmıştır. Schiffman ve Kanuk (1997) yaptıkları çalışmada farklı dini grupların üyelerinin satın alma kararlarının dini tarafından kimlik, yönelim, bilgi ve inanç gibi unsurlardan etkilenmiş olduğunu tespit etmişlerdir. Bu nedenle, din ve inancın, tüketim davranışına karşı farkındalık oluşturduğu söylenebilir. Gıdalardan kaçınma faktörleri, dini bilgi veya inanç, tabular ve özellikle etle ilgili özel düzenlemeler en önemli etmenlerdir. Dini bilgi veya inanç, gıda tüketimini belirlemek için en iyi kılavuzdur. Çünkü çeşitli dinler bazı gıda kısıtlamaları getirir (Örneğin, etin dini kurallara uygun olarak kesilmemesi, domuz etinin Yahudilik ve İslam'da, domuz eti ve sığır etinin Hinduizm ve Budizm'de yasaklanması vb.). Bazı dinler tarafından

uygulanan gıda yasaları oldukça sıkı olabilmesine rağmen, onları takip eden insanlar genellikle oldukça güçlüdür. Örneğin, Hussaini (1993), ABD'deki Müslüman göçmenler dini gıda yasalarına uyarlar. Bu gösteriyor ki, nerede olursa olsun Müslümanlar dini bilgisi ve inancı nedeniyle hala dini emirlere göre hareket etmektedirler.

4.3. Helal Sertifikasyon (Logo / Etiket)

Genel olarak tüketicilerin gıdaya yönelik satın alma niyeti, bireysel ve çevresel durum, pazarlama bilgisi ve gıdaya özgü özellikler gibi faktörlere göre değişmektedir. Şeriat hükümlerinin yerine getirilmesinde yiyecek seçimi Müslümanlar için önemli bir hadisedir. İslami perspektifte, ürün içerikleri tüketicilerin ürünlere aşinalık ve gıda içeriğinin kalitesi ve güvenliği dikkate alınması gereken birkaç konudur. Bu nedenle ürün bileşenleri hakkındaki bilgi önemlidir. Helal kavramı Müslümanların yargısını etkileme potansiyeline sahiptir. Tüketicilerin çoğu tüketebileceği ürünlerle ilgili bilgileri yaygın olarak gıda etiketleme yoluyla toplamaktadır (Yunus vd., 2014: 148).

Müslümanların çoğu gıda tüketiminde helal kavramına dikkat etmektedirler. Günümüzde Müslüman tüketiciler geniş bir ürün yelpazesine ve hizmete erişebilmekte ama bu ürün ve hizmetler bu tüketicileri bir şekilde şüphelendirebilmektedir. Bu şüpheyi ortadan kaldırmak için üreticiler ve pazarlamacılar dolaylı olarak helal sertifikasyon ve logoyu kullanmak zorunda kalıyorlar. Böylece helal sertifikasyon ve logo kullanımı ile, hedef tüketicilere ürünlerin güvence altına alındığı bildirilmektedir. Bu ürünler, helal ve şeriat uyumludur. Helal logo ve sertifikası, Müslümanlar arasında farkındalık oluşturmuştur. Üretilen ürünleri tüketen veya İslami ilke ve yöntemleri takip eden tüketiciler bu belgelere bakarak satın alma işlemini gerçekleştirmekte ve ürünleri helal logosuna bakarak tüketmektedirler.

Müslüman tüketicilerin helal gıdaları tercih etmelerini kolaylaştıran en kolay yol helal sertifikalı ürünlerdir. Sertifika ve logo bilgilendirmek ve ürünlerin helal olduğuna ikna etmek için önemli bir yoldur. Geçmiş çalışmalar helal logosunun Müslüman tüketicilerin satın alma kararında önemli bir rol oynadığını gösteriyor. Eskiden Müslüman tüketicilerin satın alma için ürünler hakkında gerekli bilgiyi kontrol etme yolu yoktu. Böylece, bir ürünün helal durumunun belirlenmesi konusunda helal logosu güvenebilecekleri bir etikettir (Hashim ve Othman, 2011: 3).

4.4. Sağlık Sebebi

İnsanların helal gıda veya ürünlere tüketime yönelik farkındalığını belirleyebilmesi yalnızca dini sebepler değil, aynı zamanda dini kimlik ve kültürleşme derecesi ile ilgili sağlık sorunları da etkili olmaktadır. Bu nedenle, örneğin, etin insanların sağlıklı olabilmesi için sağlıklı bir hayvandan elde edilmesi gerekir. Günümüzde çoğu modern hastalıkların tüketicilerin günlük olarak aldıkları yetersiz beslenme ve

sağlıksız durumdan kaynaklanıyor. Bu bakımdan helal üzerinde İslam'ın birincil amacı insanların sağlıklı olabilmesidir. Helal'de tüketiciler için oluşturulacak ürünlerde üretime tam bağlılık, temiz, güvenli gıdalar sunma önemlidir. Bir başka deyişle, helal ürünler temizlik, emniyet ve yüksek kalite simgesi olarak tanınmaktadır. İnsanlara günlük olarak ne aldıkları hakkında bilgi sahibi olabilecek bilgiler sağlık sebebinin başka tüketici için bir kaynak haline geldiği sonucuna varılabilir. Bu nedenle, helal ürünleri üreten işletmeler ve pazarlamacılar Müslüman tüketicilerin helal bilincinin önemi üzerine bu tüketicileri ikna etmek için alternatif politika kaynağı olarak sağlık nedenini kullanmaktadırlar (Ambali ve Bakar, 2014: 11).

5. Helal Ürün Satın Alma Niyeti

Her endüstrideki artan en önemli mesele satın alma niyetine odaklan-maktır. Pazarlama yaklaşımındaki bu kritik konsept yöneticilere Pazar-daki talepler, pazar bölümlenmeleri ve tanıtım programlarıyla ilgili uygun stratejileri pazarlamada yardımcı olur. Satın alma niyeti satın alma, kullanma ve belirli bir markaya yönelik yoğun dikkatlerini içeren tüketicilerin davranışlarını analiz etme ve tahmin etme sürecidir. Satın alma sonrasında tüketicilerin deneyimleri tüketicileri markayı tekrar alımını etkileyen toplu bir his verdiği için, yüksek satın alma niyeti satın alımı teşvik eder. Bu bağlamda, helal marka satın alma niyetinin değerlendirilmesi, tüketicilerin ihtiyaçlarını, beklentilerini ve algılarını daha iyi anlamasına yardımcı olacaktır. O'Cass ve Lim (2001) tarafından yapılan bir araştırmaya göre, marka kişilik ve satın alma niyeti arasında güçlü bir ilişki bulunmuştur. Bu durumda, işletmeler helal marka kişiliklerini belirleyerek, tüketicilerin satın alma niyetlerini artırabilecek ve helali yalnızca spiritle bir mesele (domuz vb türevi olmayan ve alkolsüz) olarak gören tüketicilerin tutumlarını değiştirebileceklerdir (Borzooei ve Asgari, 2013: 487-489).

Sonuç

Tüketicilerin satın alma davranışını etkileyen pek çok unsur söz konusudur. Bu unsurlar içerisinde en önemlilerinden bir tanesi de tüketicinin dini inancıdır. Tüketiciler ürün satın alma aşamasında iken dini inançların etkisinde altında kalabilmektedirler. Özellikle birçok din gıdalar üzerinde bir takım yasaklar getirmektedir. Gıda yasaklarına sahip bu dinlerden biri de İslam'dır.

Dünya üzerinde Müslüman nüfusunun satın alma gücünün 2,7 trilyon dolar civarında olduğu düşünülmektedir. Bu rakam oldukça büyük bir satın alma gücünü ifade etmekte ve Müslümanların tüketim ürünleri bölümü (örneğin gıda, moda, içecek ve eczacılık vb. sektörlerde) ve hizmet bölümü (örneğin mali, eğitim ve turizm hizmetleri vb.) olarak geniş bir pazardan oluşmaktadır. Bununla birlikte, pazarlamacılar, Müslüman pazarını hedefleyebilmek için bu bölümün istek ve ihtiyaçlarını anlamalıdır. Zira Müslüman tüketicilerin sahip oldukları dini nitelikler diğer pazar bölümlerine kıyasla daha farklıdır. İslam sadece bir din değil, ayrıca Müslümanlara tükettikleri şey ile alakalı olarak sıkı bir emri olan bir yaşam biçimidir

(Salehudin, 2009: 2).

Dünyada Müslüman nüfusun artışı helal pazarda türetilen değerlerde, küresel olma fırsatlarını değerlendirmek isteyen şirketler için hayati önem taşımaktadır. Bu nedenle işletme ve pazarlama yöneticileri tüketici davranışlarını anlama çabaları bulunmakta ve helal ürünlerinin talebi için ihtiyaçları ve gereksinimleri karşılamaktadırlar. Sungkar (2010), helal gıda ürünlerinde tüketicilerin satın alma kararlarını ve davranışlarını etkileyen çeşitli faktörlerin bulunduğunu belirtmiştir. Helal gıda alımını etkileyen faktörler, tüketicilerin dindarlığı ve inançları, güven ve güvenilir helal logosu/etiketleri, tüketicilerin yükselen gelir seviyeleri, tüketicilerin yüksek eğitim seviyeleri, bilgiye erişim, ürünün sağlık ve besin değerlerinden oluşmaktadır.

KAYNAKÇA

- Aaker, L. J. ve Schmitt, H. B. (1997). The Influence of Culture on the Self- Expressive Use of Brands, in Alba, J.W. and Hutchinson, J.W. (Eds),
Advances in Consumer Research, Association for Consumer Research, Provo, UT, 25, 12-18.
- Alqudsi, S. G. (2014). Awareness and Demand for 100% Halal Supply Chain Meat Products, *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 130, 167-178.
- Ambali, A. R. ve Bakar, A. N. (2014). People's Awareness on Halal Foods and Products: Potential Issues for Policy-Makers, *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 121, 3-25.
- Assadi, D. (2003). Do Religions Influence Customer Behavior? Confronting Religious Rules and Marketing Concepts, *Cahiers du CEREN*, 5, 2-13.
- Babakus, E., Cornwell, T. B., Mitchell, V. ve Schlegelmilch, B. (2004). Reactions to Unethical Consumer Behavior Across Six Countries, *Journal of Consumer Marketing*, 21(4), 254-263.
- Betmann, J. R., Johnson, E. J. ve Payne, J. W. (2009). Consumer Decision Making, *Organizational Behaviour and Human Decision Process*, 21, .34- 43.
- Bonne, K., Vermeir, I., Bergeaud, B. F. ve Vernek, W. (2007). Determinants of Halal Meat Consumption in France, *British Food Journal*, 109 (5), 367- 386.
- Borzooei, M. ve Asgari, M. (2013). The Halal Brand Personality and Its Effect on Purchase Intention, *Institute of Interdisciplinary Business Research*, 5(3), 481-491.
- Cook, J. A., Kerr, N. G. ve Moore, K. (2002). Attitudes and Intentions Towards Purchasing GM Food, *Journal of Economic Psychology*, 23, 557-572.
- Cornwell, T. B., Cui, C. C., Mitchell, V., Schlegelmilch, B., Dzulkipliee, A. ve Chan, J.

- (2005). A Cross-Cultural Study of the Role of Religion in Consumers' Ethical Positions, *International Marketing Review*, 22 (5), 531-546.
- Delener, N. (1994). Religious Contrasts in Consumer Decision Behavior Patterns: Their Dimensions and Marketing Implications, *European Journal of Marketing*, 28(5), 36-53.
- Eagly, A. H. ve Chaiken, S. (1995). Attitude Strength, Attitude Structure and Resistance to Change, in Petty, R.E. and Krosnick, J.A. (Eds), *Attitude Strength: Antecedents and Consequences*, Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, NJ, 413-432.
- Esso, N. ve Sally, D. (2004). Religious Influences on Shopping Behaviour: an Exploratory Study, *Journal of Marketing Management*, 20 (7/8), 683-712.
- Fishbein, M. ve Ajzen, I. (1975). *Belief, Attitude, Intention and Behavior: An Introduction to Theory and Research*, Reading: MA: Addison-Wesley
- Hanzaee, K. H. ve Ramezani, M. R. (2011). Intention to Halal Products in The World Markets, *Interdisciplinary Journal of Research in Business*, 1(5), 1- 7.
- Hashim, H. A. ve Othman, Md. N. (2011). Halal Food Consumption: A Comparative Study Between Arab Muslims and Non Arab Muslims Consumers in Malaysia, Australian and New Zealand Marketing Academy Conference, Perth 28-30 November 2011, erişim adresi: https://www.academia.edu/5646761/Halal_food_consumption_A_comparative_study_between_Arab_Muslims_and_Non_Arab_Muslims_consumers_in_Malaysia, (20.02.2022).
- Hirschman, C. E. (1982). Religious Differences in Cognitions Regarding Novelty Seeking and Information Transfer, *Advances in Consumer Research*, 9, 228-233.7
- Hofsted, G. (2003). *Cultures' Consequences: Comparing Values, Behaviours, Institutions and Organizations Across Nations*, London: Sage Publications.
- Johnstone, R. L. (1975). *Religion and Society in Interaction: Sociology of Religion*, USA: Prentice Hall.
- Liou, D. ve Contento, R. I. (2001). Usefulness of Psychological Theory Variables in Explaining Fat-Related Dietary Behaviour in Chinese Americans: Association with Degree of Acculturation, *Journal of Nutrition Education*, 33(6), 322-331.
- McCort, D.J. ve Malhotra, N. K. (1993). Culture and Consumer Behaviour: Toward an Understanding of Cross Cultural Consumer Behaviour in International Marketing, *Journal of International Consumer Marketing*, 6(2), 91-127.
- McCracken, G. (1988). *Culture and Consumption: New Approaches to the Symbolic Character of Consumer Goods and Activities*, Bloomington IN: Indiana

University Press.

- Memiş, S. (2017). *Helal Pazarlama*, Sakarya Yayıncılık: Sakarya.
- Memiş, S., Cesur, Z. ve Akın, Ü. (2018). Tüketicilerin Helal Sertifikalı Mamullere Yöneliminin, Algılanan Risk ve Güven Arayışına Aracılık Etkisi, *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 32-46.
- Muhamad, N. ve Mizerski, D. (2010). The Constructs Mediating Religions' Influence on Buyers and Consumers, *Journal of Islamic Marketing*, 1(2), 124-135.
- O'Cass, A. ve Lim, K. (2001). The Influence of Brand Associations on Brand Preference and Purchase Intention: An Asian Perspective on Brand Associations, *Journal of International Consumer Marketing*, 14(2/3), 41- 72.
- Randolph, G. (2003). *Surgical Anatomy of Recurrent Laryngeal Nerve: Surgery of the Thyroid and Parathyroid Glands*, (ed.) G. Randolph (2003), Elsevier, 300-343.
- Said, M., Hassan, F., Musa, R. ve Rahman, N. A. (2014). Assessing Consumers' Perception, Knowledge and Religiosity on Malaysia's Halal Food Products, *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 130, 120-128.
- Salehudin, I. (2009). Halal Literacy: A Concept Exploration and Measurement Validation, erişim adresi: https://mpa.ub.uni-muenchen.de/54339/1/MPRA_paper_54339.pdf (18.02.2022).
- Schiffman, L. G. ve Kanuk, L. L. (1997). *Consumer Behavior*, Sixth edition, USA: Published by Prentice Hall.
- Shatenstein, B. ve Ghadirian, P. (1997). Influences on Diet, Health Behaviours and Their Outcome in Select Ethnocultural and Religious Groups, *Nutrition*, 14(2), 223-30.
- Shimp, A. T. ve Sharma, S. (1987). Consumer Ethnocentrism: Construction and Validation of the CETSCALE, *Journal of Marketing Research*, 24, 280-289.
- Soesilowati, E. S. (2010). Business Opportunities for Halal Products in the Global Market: Muslim Consumer Behaviour and Halal Food Consumption, *Journal of Indonesian Social Sciences and Humanities*, 3, 151-160.
- Sparks, P. ve Shepherd, R. (1992). Self-Identity and the Theory of Planned Behaviour: Assessing the Role of Identification with Green Consumerism, *Social Psychology Quarterly*, 55(4), 388-399.
- Sparks, P., Shepherd, R. ve Frewer, L. J. (1995). Assessing and Structuring Attitudes Toward the Use of Gene Technology in Food Production: The Role of Perceived Ethical Obligation, *Basic Applied Social Psychology*, 16, 267-285.
- Spiro, M. (1973). Religion: Problems of Definition and Explanation, In Bonton, Michael (Ed.), *Anthropological Approaches to the Study of Religion*, New

York NY: Basicbooks.

- Sungkar, I. (2010). Consumer Awareness: Thoughts and Trends across the Globe, *The Halal Journal*, Mar/Apr 2010, erişim adresi: <https://issuu.com/the-halal-journal/docs/thj-marapr2010>, (23.03.2022).
- Swimberghe, K., Sharma, D. ve Flurry, L. (2009). An Exploratory Investigation of the Consumer Religious Commitment and Its Influence on Store Loyalty and Consumer Complaint Intentions, *Journal of Consumer Marketing*, 26(5), 340-347.
- Verbeke, W. ve Vackier, I. (2005). Individual Determinants of Fish Consumption: Application of the Theory of Planned Behaviour, *Appetite*, 44(1), 67-82.
- Worthington, L. E., Wade, G. N., Hight, L. T., McCullough, E. M., Berry, T. J., Ripley, S. J., Berry, W. J., Schmitt, M. M. ve Bursley, H. K. (2003). The Religious Commitment Inventory-10: Development, Refinement and Validation of a Brief Scale for Research and Counselling, *Journal of Counselling Psychology*, 50(1), 84-96.
- Yunus, N. S. N. M., Rashid, W. E. W., Ariffina, N. M. ve Rashid, N. M. (2014). Muslim's Purchase Intention towards Non-Muslim's Halal Packaged Food Manufacturer, *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 130, 145-154.

ENDERUN DERGİSİ
JOURNAL OF ENDERUN

e-ISSN: 2618-592X

YIL/YEAR: 2022 CİLT/VOL: 6 SAYI/ISSUE: 2

Çevrimiçi olarak / Available online at www.dergipark.org.tr/tr/pub/enderun

**DOĞU AVRUPA ÜLKELERİNİN TOPLAM FAKTÖR VERİMLİLİĞİNİN
MALMQUIST İNDEKSİ ANALİZİ***

Malmquist Index Analysis Of Total Factor Productivity Of Eastern
European Countries

Gönderim Tarihi:

18/05/2022

Kabul Tarihi:

20/06/2022

Doç. Dr. Onur AKKAYA

Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İ.İ.B.F., Uluslararası

Ticaret ve Lojistik Bölümü,

onr.akkaya@gmail.com.

ORCID: 0000-0003-2694-9073

ÖZET

Malmquist indeksi, Toplam Faktör Verimliliğinin hesaplanması için kullanılmaktadır. Ele alınan Doğu Avrupa bölgesinde bulunan Türkiye'nin de dâhil olduğu 25 farklı ülkenin verileri Penn World Table 9,1'dan elde edilerek 1999-2017 dönemi için analizi amaçlanmaktadır. Ülkeler arasındaki verimlilik farklılıkları ve genel durum hakkında bir analiz amaçlanmaktadır. Bu analiz sonucu ülkelerin teknolojik gelişiminin tespitinin yanında politika önerileri de çalışmada yer alacaktır. Ele alınan ülkeler özelinde elde edilen teknik etkinlik değerlerinin dağılımının dengeli olduğu görülmektedir. Bu durum veri seti teknik etkinlik değerinin 0,583 olmasına neden olmaktadır. Ülkelerin maliyet etkinliği ortalamasına bakıldığında ise ortalama olarak 0,207 olarak bulunmuştur. Ayrıca ülkeler ortalamasında ele alınan tahsis etkinliğinin teknik etkinlikten az maliyet etkinliğinden yüksektir. Bahsedilen rakamın 0,393 olarak bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Doğu Avrupa Ülkeleri, Toplam Faktör Verimliliği, Malmquist İndeksi

* Bu çalışma, Kilis 7 Aralık Üniversitesi desteklediği 12532 nolu Münferit Araştırma Bilimsel Araştırma Projesinden elde edilmiştir.

ABSTRACT

The Malmquist index is used to calculate the Total Factor Productivity. The data of 25 different countries, including Turkey, located in the Eastern European region under consideration are obtained from Penn World Table 9.1 and it is aimed to analyze them for the period 1999-2017. An analysis is aimed at deciphering the differences in productivity between countries and the general situation. The result of this analysis will be included in the study to determine the technological development of the countries as well as to make policy recommendations. It is seen that the distribution of the technical efficiency values obtained in the countries considered is balanced. This causes the data set technical efficiency value to be 0.583. When the cost effectiveness average of the countries was examined, it was found to be 0.207 on average. In addition, the allocation efficiency considered in the average of the countries is higher than the technical efficiency and less than the cost effectiveness. The mentioned figure was found to be 0.393.

Keywords: Eastern Europe Countries, Total Factor Productivity, Malmquist Index

GİRİŞ

Doğu Avrupa ülkeleri tarihsel gelişimleri nedeniyle göç ve savaş gibi çeşitli olaylara maruz kalmış bir bölgedir. Yazılı kaynaklardan elde edilen bulgulara göre 1940'lardan sonraki süreç ve ikinci dünya savaşı sonrası yaşananlara bağlı olarak Batı Avrupa'ya göre sermaye, emek ve üretim konusunda geri kaldığını görmekteyiz. 1970'ler sonrası Sovyet Sosyalist cumhuriyetler Birliği ve Yugoslavya'nın dağılması sonrası ortaya çıkan ülkeler kendi aralarındaki ilişkilerde ve üretim düzenlerinde çarpıklık taşıdığı görülmektedir. 2000'ler ortasında Avrupa Birliği'nin çok sayıda Doğu Avrupa ülkesini bünyesine katmasına rağmen birlik üyesi ülkeler arasındaki ekonomik dengesizlik nedeniyle sermaye ve emek daha hızlı yer değiştirmeye başlamıştır. Bu durum analizde bir kısmı geçen ülkeler için olumlu sonuçlanmamıştır. Tüm bu bahsedilenler ışığında 1999-2017 dönemi için ele alınan 24 ülke için teknik, tahsis ve malîyet etkinlik değerlerinin hesaplanması ve bunların yorumlanmasını amaçlamaktadır. Buna bağlı olarak ilk olarak kısa literatür taramasına yer verilirken ardından veri seti ve metodoloji kısmı incelenmiştir. Üçüncü bölümde analiz sonuçları ele alınırken, son bölümde sonuç kısmı bulunmaktadır.

Bölgesel rekabet gücünün ulusal rekabetçiliğin kaynağıdır ve verimlilik ölçümü ve göreceli bölgesel verimlilik karşılaştırması, analistler ve ekonomi politikası yaratıcıları için çok önemli sorulardır. Dolayısıyla bölgesel rekabetçilik, bölgelerin Avrupa Birliği politikalarındaki artan önemi nedeniyle önemli bir değerlendirme konusu haline gelmektedir (Furkova ve Surmanova; 2011). Bu noktada çalışmamızın

temelini oluşturan Malmquist İndeksi ve Veri Zarflama Analizi (DEA) ile ilgili bazı çalışmalar şu şekildedir:

Hossain vd. (2012), Translog Stokastik Frontier üretim modelini (SFA) ve Veri Zarflama Analizini (DEA) zaman içindeki verimliliklerini, Bangladeşli pirinç bitkileri için Toplam Faktör Verimliliği (TFP) büyüme oranını uygulayarak bulmaya çalışmaktadır. 1989-2008 dönemini kapsayan veriler, Sonuçlar, üç pirinç türü arasında Boro türü için teknik verimliliğin daha yüksek olduğunu, ancak pirinç üretiminin genel teknik verimliliğinin %50 civarında olduğu gösterilmiştir. Analiz edilen örnek için TFP'de pozitif değişiklikler mevcut olmasına rağmen, pirinç üretimi için ortalama TFP büyüme oranı, yarı normal dağılıma sahip Translog SFA ve DEA için hemen hemen aynı seviyelerde tahmin edilmiştir.

2000-2015 yılları arasında Çin'deki bölgelerden oluşan bir vaka çalışması (Zheng vd, 2018) yapılmış olup temel bulgular şu şekilde özetlenmiştir: Hem Çin'in hem de bölgelerin çoğunun hala su verimliliğinde iyileşme ihtimalinin bulunduğu için belirtilmiştir. SFA ve veri zarflama analizi (DEA), su verimliliğini kıyaslamada farklı sonuçlara yol açabileceği, dahası, SFA'nın bu bağlamda DEA'dan daha yüksek ayırım gücüne sahip olduğu vurgulanmıştır. Sanayi yapısı, ithalat ve ihracat ticareti, çevre düzenlemesi ve kentleşme düzeyi gibi faktörler su verimliliği üzerinde olumlu bir etkiye sahipken, kaynak donatı ve ekonomik seviye sırasıyla negatif ve doğrusal olmayan etkiler göstermektedir. Son olarak, su verimliliği seviyelerini iyileştirmek ve suyun sürdürülebilirliğini arttırmak için çeşitli politika önerileri yapılmıştır.

Sun ve Loh, (2019) ise çalışmalarında Çin'in sürdürülebilirlik yönetişimi performansını değerlendirmekte ve analiz etmektedir. 1998'den 2015'e kadar Çin'deki ekolojik verimliliğe dayalı 30 şehrin sürdürülebilirlik yönetim performansını değerlendirmek için bir bootstrap veri zarflama analizi (DEA) önerilmiştir. Sonuçlar, Çin'in ekolojik verimliliğinin bir bütün olarak önemli ölçüde iyileştiğini ve bu durumun kükürt dioksit emisyonlarındaki düşüşle ilgili olduğunu göstermektedir. Bu eyaletler arasında 30 şehir dört alt bölgeye ayrılmıştır. Doğu bölgesinin ortalama ekolojik etkinliği en yüksek, bunu kuzeydoğu bölgesi izlemektedir. Doğu bölgesi, kuzeydoğu bölgesi ve merkezi bölge ile karşılaştırıldığında, batı bölgesinin açıkça geride kaldığı sonucu bulunmuştur.

DOĞU AVRUPA ÜLKELERİNİN EKONOMİK DEĞİŞİMİ

IMF'e göre, "ileri sınıfa" ulaşan son on ülkeden dördü Porto Riko ve San Marino gibi mikro devletler veya bölgelerdir. Gerisi Doğu Avrupa'nın eski komünist ülkeleri: Çek ve Slovak Cumhuriyetleri, Litvanya, Letonya, Estonya ve Slovenya. Gelişmiş statüye ulaşan son büyük ekonomi (GSYİH'ya göre dünyanın ilk 25'i) 1997'de Güney Kore'ydü ve bir sonrakinin Doğu Avrupa'dan gelmesi muhtemel. IMF'nin "ileri düzey" tanımı kurumların kalitesini ve diğer öznel faktörleri içeriyor olsa da, bu ülkeler kişi başına düşen geliri 17.000 doların üzerinde paylaşıyor. Bu eşığe yaklaşan birkaç ülke

arasında, kişi başına geliri 15.000 doların üzerinde olan tek büyük ülke Polonya. Macaristan 16.000 dolara yakın bir adım önde, Romanya ise 13.000 dolara birkaç adım geri dönmüştür. Gelişimin sırrının sürekli güçlü büyüme olduğunu görmekteyiz. Bu çerçevede Doğu Avrupa öne çıkmaktadır. Son otuz yılda Polonya, bir yıllık negatif büyüme olmadan (pandemiden önce) yıllık ortalama yüzde 4'ten fazla büyüdü. Diğer Sovyet uyduları gibi, Polonya da bloğu hala iyi hizmet veren yüksek eğitilmiş ve vasıflı bir işgücüne terk etti. Bugün Doğu Avrupa, uzun vadeli büyümenin kanıtlanmış tek anahtarını olan “üretim becerisini” Doğu Asya ile paylaşıyor. Yeni fabrikalara ve yollara yeniden yatırılabilir düzenli ihracat geliri elde edebileceğinden, üretim kendi kendini idame ettiren bir büyüme motoru haline gelmesi muhtemeldir. 1945'ten sonra “ileri sınıfa” ulaşan 18 ekonomiden hiçbiri petrol veya diğer emtia ihracatçıları değildi. Bu da fiyatta kırbaçlanma ve büyümeyi istikrarsızlaştırma eğilimini doğurmuştur. Dördü küçük turizm veya Makao gibi finans merkezleridir. Geri kalanlar ülkeler ise üretimin GSYİH'nın yaklaşık yüzde 15 ila 25'ini ve ihracatın yaklaşık yüzde 60'ını veya daha fazlasını temsil ettiği üretim ekonomileridir. Yükselen doğu ekonomileri de bu sınıftadır. Batı Avrupa pazarlarına yakınlıktan doğan ihracat fabrikalarının gücüyle büyümektedir. Birçok üst düzey Alman otomobil markası üretimini Macaristan veya Romanya'ya taşımıştır. Polonya, otomobil parçalarından dijital ürünlere kadar her şeyi ihraç eder duruma gelmiştir. Dijital ekonomi günümüzde gelişmekte olan ekonomilerde en hızlı büyüyorken Polonya liderlerden biri durumundadır. GSYİH'sı dijital gelire dayan ülkeler, ilk yirmi küresel ekonomidir. Polonya, fintech, oyun ve diğer dijital endüstrilerde dünya standartlarında şirketler üreten bir ülke olarak son dönemde daha fazla öne çıkmaktadır. Avrupa Merkez Bankası verilerine dayanan tahminlere göre, 1989 ve 2020 yılları arasında, yakın zamanda ileri statüye ulaşan altı eski komünist ülke, AB'den GSYİH'nın ortalama yüzde 1'inden fazlasına yıllık sübvansiyon almıştır. Sovyet komünizmini terk etmenin bir tür ödülü olan AB sübvansiyonları Polonya, Macaristan ve Romanya'ya benzer oranda verilirken. Son projeksiyonlar, önümüzdeki beş yıl içinde bu ülkelere AB sübvansiyonlarının yıllık GSYİH'nın yaklaşık yüzde 1'i oranında devam edeceğini göstermektedir. Tahminler doğruysa, Polonya'nın kişi başına geliri 2022'de 17.000 doları aşacaktır. Doğu Avrupa'nın eski komünist devletleri kendilerini Doğu Asya mucizelerinden bu yana en büyük gelişme başarısı öyküsüne sahip durumda görülmektedir.

AVRUPA BİRLİĞİNDE DOĞU VE BATI AVRUPA EKONOMİLERİNİN BİRBİRLERİYLE OLAN İLİŞKİSİ

1990'ların başındaki dönüşümsel durgunluğun ardından bölge, AB üyeliği ile pekiştirilen güçlü bir büyüme potansiyeli gösterdi. Bununla birlikte, Doğu-Orta Avrupa ülkelerinin AB'ye katılımı, Doğu üyelerinin konumlarının ve stratejilerinin ekonomik ve sosyal sürdürülebilirlik perspektifinden incelenmesi gereken dengesiz bir Tek pazarla sonuçlanmıştır. Mayıs 2004'teki 'Doğu genişlemesi' AB'nin kapılarını on ülkeye açmıştır. Bunlardan sekizi (dört Visegrad devleti (Macaristan, Slovakya,

Çek Cumhuriyeti ve Polonya), üç Baltık ülkesi ve eski bir Yugoslav devleti) o dönemde 15 yıllık piyasa ekonomisine geçişini tamamlamıştı. 1990'ların ilk yarısında GSYİH açısından ölçülen bu ülkelerin gelirleri yüzde 20-30 oranında düşmüştür. Polonya, geçiş öncesi ile aynı gelir düzeylerine dönen ilk ülke olurken, bunu 2000 yılında Macaristan ve ardından diğer ülkeler izlemiştir. Doğu-Orta Avrupa, Sovyetler Birliği ile aynı türden bir parçalanma yaşamamış olsa bile, 1990'lı yıllarda bu bölgenin küresel ekonomik önemi azalırken, özellikle Asya'da gelişmekte olan ekonomiler hızla yükseliyordu. 1990'ların başındaki dönüşümsel durgunluk, mikro ve makroekonominin yanı sıra uluslararası ekonomik ilişkilerdeki eşzamanlı zorluklar nedeniyle beklenmedik ama aynı zamanda eşi görülmemiş bir durumdu. Çöken COMECON sisteminin yerini alacak yeni pazarlar bulunmalıyken, özelleştirme ve tekrarlanan mali ve parasal istikrar döngüleri iç gündeme hâkim olmuştur. 30 Yıl önce Doğu-Orta Avrupa'da başlayan 'büyük dönüşüm' deneyimi, yeni üye ülkelerin vatandaşlarının AB'ye katılımlarından ne beklediklerini belirlemede kilit rol oynadı: istikrarlı ve sürdürülebilir büyüme. 2004'ten bu yana geçen döneme bakacak olursak, bölge istihdam ve ekonomik performans açısından Batı Avrupa'ya yetişiyor gibi görünmektedir. Ancak 2008 yılında başlayan finansal ve ekonomik kriz, önceki yakınlaşma eğilimini bir ölçüde bozmuştur. Bireysel ülkelerin performansları arasında daha büyük farklılıklar da ortaya çıkmıştır. Polonya 2009 yılında durgunluktan kurtulmayı başarırken, Baltık Üçlüsü çift haneli daralma yaşadı. Örneğin Visegrád Dördü arasında Slovakya yetişmeye devam ederken Macaristan büyüme, istihdam ve sosyal göstergelerin gerisinde kaldı. Daha yakın zamanlarda Romanya hızla büyüyen ekonomiler kulübüne katıldı. Kriz sonrası büyüme oranlarının 2002-2008 dönemine göre mütevazı olmasına rağmen, AB üyeliği Doğu-Orta Avrupa'daki güçlü ekonomik performansın pekiştirilmesinde önemli rol oynamıştır. Avrupa Topluluğu (1957'de başlangıçta altı Üye Devletten oluşuyordu) bu genişlemeden önce dokuz ülkeyi daha ele geçirmişti. Ancak 2004'teki genişleme farklıydı çünkü yeni ve eski üye devletlerarasındaki gelir eşitsizliği önceki katılımlardan çok daha önemliydi. Sonuç olarak, büyük dengesizlikler gelişti: sermaye büyük ölçüde Batıdan Doğuya aktı, işçiler ise çoğunlukla Doğudan Batıya gitti.

Doğu genişlemeleri, AB içi işgücü hareketliliğinin hacimlerini ikiye katladı. Tahminlere göre, Polonya işgücünün yaklaşık yüzde beşi şu anda diğer AB üye ülkelerinde yaşarken, bu sayı Romanya ve Litvanya için % 10'u aştı. Gençlerin Doğu AB göçmenleri arasında aşırı temsil edildiği gerçeği göz önüne alındığında, bu işgücü çıkışları, özellikle ortalamanın altında doğurganlığa ve ortalamanın üzerinde ölüm oranına sahip bölgelerde nüfus düşüşü yaratma ve sürdürme eğilimindedir. Aynı zamanda, gurbetçilerin kendi ülkelerine ödedikleri kişisel dövizler, Romanya, Bulgaristan ve Litvanya'daki GSYİH'nın yüzde üçünün üzerinde önemli büyüklüklere ulaştı. Kısa vadede bu girişler, kendi ülkelerinin refahı ve ödemeler dengesi açısından önemlidir. Bununla birlikte, uzun vadede, Doğu-Orta Avrupa'dan işçi

çıkışının olumsuz sonuçlarını ve bu ülkelerde istihdam edilen ve istihdam edilmeyen nüfus arasındaki artan bağımlılık oranını dengelemek için dövizlerin yeterince yüksek seviyelerde sürdürülüp sürdürülemeyeceği sorgulanabilir. 2011-2012 yılları arasında Polonya ekonomisi, geri dönen işçilerin bir ülkenin ortalamasının üzerinde büyüme performansına katkıda bulunabileceğini göstermektedir. Batı Avrupa'daki hedef ülkeler ekonomik açıdan hareketli Doğu-Orta Avrupalı işçilerden büyük ölçüde faydalansa da, bu ülkeler kamuoyunu AB göçmenlerine karşı tutumları çok olumlu görülmemektedir. Bazı insanlar AB'nin Doğu'ya genişlemesinin sadece ülkeleri ve pazarları değil, insanları da beraberinde getirdiğini ve bu insanların da aynı haklara sahip olduğunu kabul etmekte zorlanıyorlar.

Doğudan Batıya işgücü hareketliliğinin gerçek riskleri alıcı ülkelerde değil, gönderen ülkelerdedir. Doğu-Orta Avrupa'dan Batıya göç eden işçilerin büyük bir yüzdesi, kendilerini buldukları işler için fazla niteliklidir. 2012 Yılında, yükseköğrenimi tamamlamış Doğu-Orta Avrupalı göçmenlerin yaklaşık yarısı için durum böyleydi. Bu aşırı yeterlilik oranı, alıcı ülkelerin vatandaşlarının iki katından fazladır. Bazı istihdam sektörlerinde, özellikle sağlık hizmetlerinde, gönderen ülkelerde ciddi sorunlara yol açan bir 'beyin göçünden' söz edebiliriz.

2004 ve 2007 yıllarında gerçekleşen doğruya doğru genişlemeler, AB içindeki emek hareketliliğini ikiye katladı. Üye devletlerarasındaki gelir eşitsizlikleri devam ettiği sürece bu hareketliliğin devam etmesi muhtemeldir. Ancak bu, diğer tüm faktörlerden bağımsız otomatik bir bağlantı olarak görülmemelidir. Örneğin, Çek Cumhuriyeti ile komşusu Almanya arasında büyük bir gelir eşitsizliği var ve yine de nispeten az sayıda Çek göç ediyor. Bunun nedeni, kısmen Çek Cumhuriyeti'nde kişi başına düşen GSYİH'nın çok daha düşük olmasına rağmen yoksulluk riski altındaki oranın (% 10) Almanya'nınkinden (% 16) bile düşük olmasıdır. Diğer özellikler de Doğu-Orta Avrupa'yı eski AB üye ülkelerinden, çalışma koşullarında ayırmaktadır. Doğu ile Batı arasında işveren ve çalışanların örgütlenme dereceleri bakımından büyük farklılıklar vardır. OECD'ye göre, Polonya veya Çek Cumhuriyeti'ndeki ücret ve maaş kazananların beşte birinden daha azı aslında sendikaların üyeleridir.

Doğu-Orta Avrupa ücret dinamikleri ekonomik ve sosyal nedenlerle dikkati hak ediyor. Ücretler sadece Batı Avrupa'ya kıyasla düşük değil, bir dizi değişkenin gösterdiği gibi, bu ülkelerin ekonomik potansiyelinin izin vereceğinden daha düşük olma eğilimindedir. Dönüşüm sürecinin ilk ve çalkantılı aşamasından sonra, tüm Doğu-Orta Avrupa ekonomilerindeki ücretler 1990'ların ortasından 2009 durgunluğuna kadar dinamik olarak büyümeye başlamışken, krizin ardından ücret yakınsaması ani bir durma yaşayarak önemli ölçüde yavaşlamıştır.

Ücret eğilimleri sadece makroekonomik süreçlerin yan ürünleri değildir. Ücret maliyeti rekabetçiliğinin sürdürülmesi gibi birçok durumda yeniden sanayileşme ve daha geniş bir ekonomik kalkınma stratejisinin parçası olmuştur. Örneğin Polonya'da 2000'li yılların başında imalat sanayinde ücret payında agresif bir düşüş

görülürken son beş yıllık güçlü GSYİH büyümesinde bile, ücret yakınsaması durgunlaşmıştır. Bu da sektörel veya daha genel işgücü kıtlığı nedeniyle giderek daha fazla hayal kırıklığına uğrayan bir eğilim olarak görülmektedir. Ücretler ve ücret belirleme, AB'nin doğrudan yetkinliklere sahip olmadığı bir alanı temsil eder. Ancak çeşitli şekillerde konu yavaş yavaş AB'nin etkisi altına girmiştir. En önemlisi, AB krizine verilen yanıt, ücret belirleme mekanizmalarının ademi merkeziliğine, kriz öncesi toplu sözleşmelerin aksamasına ve özellikle program ülkelerinde asgari ücretin aşağı yönlü olarak ayarlanmasına yönelik baskı yaratmıştır. Bu, bir dizi ülkede azalan ücret payının daha uzun vadeli eğilimine ek olarak gelmiştir. İleriye dönük bir ücret koordinasyon politikası için bazı somut öneriler özetlenmiştir. Örneğin, AB düzeyinde asgari ücretlere yönelik, seviyelerin yoksulluk eşliğinin üzerinde belirlenmesini ve üstlenilen iş için iyi bir ücret temsil etmesini sağlayan koordineli bir yaklaşıma dayanarak, her ülkede garantili bir ücret katında anlaşma aranabilir. Garantili ulusal asgari ücretler, iç talebin sürdürülmesine yardımcı olurken, aynı zamanda görevli işçilerin durumunu iyileştirecek ve sosyal dampingle mücadeleye yardımcı olması beklenmektedir. Ayrıca, garantili asgari gelir (ülke başına farklı düzeylerde), yeterli gelir desteği sağlamanın ve yoksullukla mücadele etmenin etkili bir yolu olabilirken, uygun olduğunda aktivasyon teşvikleri sağlayabilir. Böyle bir 'ulusal sosyal zemin', ekonomik kriz zamanlarında ulusal otomatik mali dengeleyicilerden beklenen asgari performansı dolaylı olarak da tanımlayacaktır.

Ücretlerin ötesinde, daha genel sosyal güvenlik ve sosyal koruma durumunun AB'deki Doğu-Batı ilişkileri üzerinde etkisi olmuştur. Sosyal damping konusunda hiç bitmeyen tartışmalar, Doğu'da ve özellikle Visegrad ülkelerinde, Batı'nın Doğu'dan ekonomik rekabet görmek istemediği ve hizmetlerin hareketliliği alanında keyfi kuralların getirildiği hissini desteklemektedir. Bu tür tartışmalar, AB'nin Doğuya doğru genişlemesinin 'Toplumsal Bir Avrupa'nın' fizibilitesini sorguladığı yönündeki genel korkuyu yansıtmaktadır. Genişleme turları Avrupa'da verimlilik ve ücret düzeyleri açısından coğrafi bir uçurum yaratmış ve AB'yi selefi olan Avrupa Ekonomik Topluluğu'na kıyasla çok daha dengesiz ve heterojen hale getirmiştir. Bu, kendi içinde daha ortak mevzuat veya ortak fonlar gerektirip gerektirmediğine bakılmaksızın derin bir sosyal boyuta engel olarak görülebilir. Doğu'daki tüm sorunların ortalamadan daha yüksek GSYİH büyümesi yaşanarak yavaş yavaş çözüleceğine inananların GSYİH büyüme rakamlarının ötesine bakmaları ve sağlık koşullarındaki boşlukları, yaşam beklentisini ve özellikle Doğu üye ülkelerindeki olağanüstü nüfus düşüşünü görmeleri gerekmektedir. Ekonomik yakınsama, siyasi değerler ve sosyal modellere ilişkin ayrışma ile eş zamanlı olarak gerçekleşiyor gibi görünmektedir. Bu nedenle AB, Doğu'daki ekonomik büyümenin sürdürülmesini ve siyasi ve sosyal politika standartları açısından yakınsama ile birleşmesini sağlamak için çaba sarf etmek zorundadır. Doğu-Batı ayrımı genellikle emek hareketliliği etrafındaki tartışmalar merceğinden görülmektedir. Serbest dolaşım hakkının

korunması ve mobil çalışanlar için eşit muamele sağlanması önemli bir konu olmaya devam etmektedir.

Ekonomik ve sosyal kalkınma programlarının (var oldukları yerlerde) sadece AB fonlarının kullanımına değil, aynı zamanda parasal reform planlarına da uyarlanması gerektiğini belirtmek gerekir. Euro, son on yılda beş Doğu-Orta Avrupa ülkelerinde başarıyla tanıtıldı. Önemli ölçüde, bu tüm bölgenin küçük ülkeleri arasında yer aldı. Bununla birlikte, bu parasal başarı için ödenmesi gereken bir bedel vardı: örneğin, Letonya'da daha büyük sosyal eşitsizlik ve Slovakya'da daha büyük coğrafi eşitsizlik görülmektedir. Örneğin, 2008'den 2013'e kadar Polonya, Macaristan ve Çek Cumhuriyeti işsizlik oranlarının iki ila üç puan arttığını gördü. Bununla birlikte, işsizlikteki bu değişimler AB ortalamasının (+ 3,8 puan) altındaydı ve para birimlerinin euro ile sabit kalmasına öncelik verilen 'Baltık modeline' göre kesinlikle daha mütevazıydı. Ayrıca, aynı dönemde kendi para birimlerini elinde tutan ülkelerde ücretler üzerindeki baskı, yalnızca Macaristan'da çalışan başına reel tazminatta gözle görülür bir düşüşe yol açmıştı. Döviz kuru üzerinden yapılan dış devalüasyon, bu ülkeler üzerindeki iç devalüasyonu sürdürme baskısını azaltmıştır. Eğer bu ülkeler para birimlerinin kriz öncesi döviz kurunu korumaya çalışmışlarsa, kriz daha zararlı işgücü piyasası sonuçlarına yol açmış olabilir. Bununla birlikte, döviz devalüasyonları bir gerileme sırasında işgücü piyasaları üzerindeki baskıyı azaltırken, uzun vadede rekabet gücünden yoksun kalmanın sürdürülebilir telafisi olarak pek görülmemektedir. Aynı şekilde, ekonominin beşeri sermayesi pahasına iç devalüasyon sosyal olarak kabul edilemez ve verimliliği ve rekabet gücünü gerçekten güçlendiren reformlar ve yatırımlar için eşit derecede zayıf bir ikame teşkil etmektedir. Mesele şu ki, Doğu-Orta Avrupa ülkelerinin Avro Bölgesine katılmanın faydalarından yararlanabilmek için insan sermayesine yatırım yapmaları gerekmektedir. Parasal birlik içindeki ekonomik uyum sorunu doğası gereği Avrupa'dır, bu nedenle Avrupa düzeyinde tatmin edici cevaplar bulunmalıdır: Ekonomik şoklarla karşı karşıya kalan üye devletler büyümeyi yeniden sağlamak amacıyla yalnız bırakılmamalı ve iç devalüasyona mahkûm edilmemelidir.

VERİ SETİ VE METHODOLOJİ

Dönem boyunca 25 Doğu Avrupa ülkesinden oluşan dengeli olmayan bir panel veri seti oluşturulacaktır. 1999-2017 dönemi çıktı değişkeni sabit fiyatlarla ölçülen GSYİH'dir (2005 ABD Doları). Bu kişi başına düşen reel GSYİH'ye göre (rgdpch) Penn World Table'dan elde edilecektir. Emek ile ilgili olarak biz Penn World Table den elde edilen eşdeğer yetişkinlerin popülasyonu (peqa) olan bir proxy kullanacaktır. Bu veriler Penn World Table 6.3'ten dolaylı olarak elde edilecek, üç değişken kullanılarak hesaplama yapılacaktır.

Malmquist (1953) tarafından geliştirilen uzaklık (distance) fonksiyonlarına dayalı olarak ifade edilen bu endeks, her bir veri noktasının ortak teknolojiye göre nispi uzaklık oranlarını hesaplayarak, iki veri noktası arasındaki toplam faktör

verimliliğindeki değişmeyi ölçer. Uzaklık fonksiyonu kâr maksimizasyonu veya maliyet minimizasyonu gibi herhangi bir davranışsal varsayımı gerektirmeksizin birden fazla çıktı ve girdinin söz konusu olduğu durumlarda üretim teknolojisini belirleyebilmektedir. Uzaklık fonksiyonları, hem girdi eksenli hem de çıktı eksenli uzaklık fonksiyonları olarak ele alınabilir (Deliktaş;2002).

Girdi uzaklık fonksiyonu, çıktı vektörü veriyken, girdi vektörünün minimum oransal daralmasını dikkate alan üretim teknolojisini ifade eder. Çıktı uzaklık fonksiyonu, girdi vektörü veriyken, çıktı vektörünün maksimum oransal artışını dikkate alır. Çıktı uzaklık fonksiyonunda üretim teknolojisi, çıktı kümesi $P(x)$ kullanılarak tanımlanmaktadır. Bu küme, x girdi vektörü kullanılarak üretilen y çıktı vektörleri kümesini ifade etmektedir.

$$P(x) = \{y: y'yi \text{ üretebilecek } x\}$$

(1)

Çıktı uzaklık fonksiyonu, $P(x)$ çıktı kümesine bağlı olarak tanımlanmaktadır.

$$d_0(x,y)=\min\{D : y/D \in P(x)\}$$

(2)

Eğer y çıktı vektörü $P(x)$ mümkün olabilen üretim kümesinin bir elemanı ise uzaklık fonksiyonu $d_0(x,y)$, birden küçük veya bire eşit bir değer olacaktır.

Uzaklık fonksiyonlarına dayalı olarak hesaplanan Malmquist (çıktı eksenli) toplam faktör verimliliği endeksi aşağıdaki gibidir. Bu endekste t baz yılı ve $t+1$ bir sonraki yılı ifade etmektedir.

$$m_0(y^t, x^t, y^{t+1}, x^{t+1}) = \left[\frac{d_0^t(y^{t+1}, x^{t+1})}{d_0^t(y^t, x^t)} \cdot \frac{d_0^{t+1}(y^{t+1}, x^{t+1})}{d_0^{t+1}(y^t, x^t)} \right]^{\frac{1}{2}}$$

(3)

Böylece, VZA doğrusal programlama yöntemleri kullanılarak tahmin edilen uzaklık fonksiyonlarına bağlı olarak, Malmquist verimlilik endeksleri (teknik değişme) hesaplanabilir (Deliktaş;2002).

Etkinlik Ölçümü

Etkinlik ölçümü, mevcut rekabet ortamı içinde, işletmenin nerede olduğunu belirlemesine olanak vermekte ve eldeki girdilerden ne denli iyi bir biçimde çıktı üretebileceğini göstermektedir. Modern anlamda etkinlik ölçümünü başlattığı söylenen Farrell (1957), çalışmalarına toplam etkinliği (overall efficiency: OE) teknik etkinlik ve tahsis etkinliği olmak üzere iki çarpımsal bileşene ayırarak başlamıştır. Teknik etkinlik, bir işletmenin elinde bulundurduğu girdi bileşimini en uygun biçimde kullanarak mümkün olan en çok çıktıyı üretmedeki başarısı; tahsis etkinliği ise, işletmenin girdi ve çıktı fiyatlarını da göz önüne alarak en uygun girdi karmasını

seçmedeki başarısı olarak tanımlanmaktadır. Bu iki etkinlik bir araya getirilerek toplam ekonomik etkinlik elde edilmektedir.

Teknik etkinliğin tanımı doğrultusunda, teknik etkin olan karar birimlerinin üretim sınırı üzerinde yer almaları gerektiği sonucuna ulaşılmaktadır. Bu bağlamda, üretim sınırı, teknik etkin olan mümkün üretim karışımlarının kümesi olarak tanımlanabilir. Bu tanımı sebebiyle, ilgili yazında, üretim sınırı yerine etkin sınır kavramı da kullanılmaktadır.

Teknik etkinlik ile tahsis etkinliğinin matematiksel anlamda ifade edilmesi amacıyla; iki farklı girdi (x_1 ve x_2) kullanarak, tek çıktı (y) üreten firmaların olduğu bir ortamda etkinlik analizinin, dikey ekseninde 1 birim çıktı alabilmek için kullanılması gereken x_2 miktarının, yatay ekseninde ise yine 1 birim çıktı elde edebilmek için kullanılması gereken x_1 miktarının yer aldığı bir grafik üzerinde gerçekleştirildiğini ve etkin sınırın (EE') bir şekilde belirlendiğini varsayalım. Son olarak da, girdi fiyat oranlarının da bilindiği ve PP' doğrusu ile grafiğe eklendiğini kabul edelim. (Şekil 6). Şekilde S noktası, S1 firmasının 1 birim çıktı elde edebilmek için bulunduğu üretim noktasını göstermektedir. S noktası etkin sınırın yukarısında yer aldığı için bu firmanın etkin olmadığı söylenebilir. Firmanın etkin çalışması için, çıktı miktarını azaltmadan girdi miktarını T noktasına kadar azaltması gerekmektedir. Yani girdilerde meydana gelecek olan azalma oranı ST / OS kadardır. Bu firmanın teknik etkinliği ise, genellikle şu şekilde ölçülür:

$$TE = OT / OS \quad (3)$$

T noktasında üretim faaliyetinde bulunan bir firmanın teknik olarak etkin olduğunu ancak tahsis etkinliğine sahip olmadığını söyleyebiliriz. S noktasında faaliyet gösteren S1 firması için tahsis etkinliği ise;

$$AE = OR / OT \quad (4)$$

biçiminde hesaplanabilir. Burada RT uzaklığı, firmanın, teknik olarak etkin ancak tahsis etkinliğine sahip olmayan T noktasında üretim yapmak yerine, hem teknik hem de tahsis etkinliğine sahip T' noktasında üretim yapması durumunda maliyetlerinde meydana gelecek azalma oranını göstermektedir. Bu iki etkinlik oranı kullanılarak toplam ekonomik etkinlik (EE) hesaplanabilir.

$$EE = TE * AE = (OT / OS) * (OR / OT) - (OR / OS) \quad (5)$$

Basit olarak değerlendirilen bu örneğe karşılık, gerçek dünyadaki etkinlik analizlerinde, sadece eldeki örnek kullanılarak etkin sınır belirlenmeye

çalışılmaktadır. Bu nedenle, bulunan sınır yukarıdaki şekilde olduğu gibi farksızlık eğrisi biçiminde değil; kırık çizgilerden meydana gelmektedir (Şekil 7). Şekil 7'de ele alınan örnekte, 5 firmanın nisbi etkinlikleri belirlenmiştir. Firmalardan üç tanesi (A, B ve C) etkin sınır üzerinde yer almaktadır. Bu örnekte, iki yeni kavram gündeme gelmektedir. Bu kavramlardan birincisi; etkin olarak çalışmayan karar biriminin, üretim yapısı kendisine çok benzeyen karar birimini ya da birimlerini kendisine örnek almasını tanımlayan gösterge kavramıdır. Bu kavram çerçevesinde, Şekil 7'de etkin olmayan F firması C firmasını kendisine örnek almalı ve üretim bileşimini ona göre değiştirmelidir. Bir başka ifadeyle, etkin sınır üzerinde C firmasına yakın bir yerde yer almaya çalışmalıdır. Bir karar biriminin, gösterge biriminin hangisi olacağına, etkin olmayan birimin bulunduğu noktadan 0 noktasına doğru uzatılan bir doğru (OF ve OD çizgileri) yardımı ile karar verilebilir. İncelenen örnekte, F firması, şekildeki kesikli çizginin etkin sınır ile kesiştiği F' noktasına ulaşacak biçimde girdi miktarlarını azaltmalıdır.

Etkin olmayan F karar birimi için, gösterge kavramı yardımıyla, F' noktasına ulaşıldığında ikinci kavram olan "boşluk" kavramıyla karşılaşılmaktadır. F' noktasında faaliyet gösteren bir birim, etkin sınır üzerinde yer almaktadır; ancak C birimi ile karşılaştırıldığında, aynı miktarda x1 girdisi kullanmasına karşılık, x2 girdisinden daha fazla kullanmaktadır. Dolayısıyla bu girdi miktarını biraz daha azaltması; bu bağlamda, etkin sınır üzerinde hareket etmesi gerekmektedir. Söz konusu hareketin miktarı ise, boşluk kavramıyla ifade edilmektedir. Farrell açısından etkinlik ölçümünde dikkat edilmesi gereken iki önemli nokta vardır. Öncelikle, girdi miktarı ile çıktı miktarı arasında doğrusal bir ilişki olduğu kabul edilmiştir. İkinci nokta ise, bütün etkinlik ölçütleri 0 ile 1 arasında değişmektedir. Ayrıca, bu analizin gerçekleştirilebilmesi için tek bir çıktının olması gerekmektedir.

Literatürde üretim fonksiyonunun sınır fonksiyonu olarak ele alındığı ilk ampirik çalışma Farrell (1957)'a ve Farrell ve Fieldhouse (1962)'a aittir. Bu sebepten dolayı sınır verimlilik karşılaştırmaları, günümüzde "Farrell Verimlilik Ölçümü" olarak da anılmaktadır. Farrell'in kurguladığı metodoloji, geçen yıllarla birlikte önemli değişikliklere uğrasa da, yaklaşımı, modern sınır analizinin temellerini oluşturmaktadır.

Farrell'in 1957'deki önemli çalışmasının uzantısı olarak, 1978'de Charnes ve diğerleri tarafından yayınlanan ve yaklaşıma VZA adını veren çalışma geniş bir uygulama alanına sahip olmuştur. Seiford'un yaptığı kapsamlı bibliyografik tarama ile Seiford ve Thrall tarafından derlenen çalışma, VZA'nın geniş kullanım alanını görebilmek açısından önem arz etmektedir. VZA metodolojisi ile ilgili olarak ise, Seiford ve Thrall, Fried ve diğerleri, Fare ve diğerleri, Ganley ve Cubbin, Charnes ve diğerleri incelenebilir.

Sınır fonksiyonlarının tahmini, modern teoride değişik yollarla yapılabilmektedir. Veri Zarflama Analizi (VZA) bu yollardan birisidir. Sınır fonksiyonlarının tahmin

edilmesinde ve verimlilik karşılaştırılması analizlerinde kullanılır. Belirli girdileri belirli çıktılara dönüştürmekten sorumlu bir üretim sürecinin, diğer benzer üretim süreçlerine göre ne derece verimli işlediğinin, ve olası verimsizliklerin altında yatan nedenlerin tespiti amacıyla kullanılmaktadır. Bölgesel gelişme konusunda yapılmış verimlilik çalışmaları, genellikle VZA tekniği kullanılarak gerçekleştirilmiştir.

ANALİZ SONUÇLARI

Tablo 1 Doğu Avrupa Ülkelerinin Girdi Temelli Maliyet Etkinliği

Ülkeler	TE	AE	CE [†]
ALB	0.059	0.986	0.058
ARM	0.111	0.861	0.096
AZE	0.136	0.576	0.078
BGR	0.181	0.328	0.059
BIH	0.361	0.695	0.251
BLR	0.271	0.156	0.042
CYP	0.427	0.683	0.292
CZE	0.357	0.070	0.025
GEO	0.408	0.477	0.195
GRC	0.446	0.065	0.029
HRV	0.497	0.286	0.142
HUN	0.538	0.079	0.043
KAZ	0.579	0.068	0.040
MDA	0.636	0.772	0.490

[†] te: teknik etkinliği, ae: tahsis etkinliği, ce: maliyet etkinliği

MKD	0.823	0.759	0.625
MNE	1.000	0.667	0.667
POL	0.743	0.034	0.025
ROU	0.797	0.050	0.040
RUS	0.792	0.005	0.004
SRB	0.901	0.126	0.114
SVK	0.952	0.643	0.611
SVN	1.000	1.000	1.000
TUR	0.983	0.023	0.022
UKR	1.000	0.017	0.017
Ortalama	0.583	0.393	0.207

Kaynak: Yazar tarafından hesaplanmıştır.

Doğu Avrupa ülkelerinin girdi temelli maliyet etkinlik (Tablo 1) sonuçlarına göre; teknik etkinlik değerlerinde 24 ülke içinde 13 ülkenin etkinlik değeri 0,50'den yüksek olduğu bulunmuştur. Bu ülkeler içinde Sırbistan, Slovakya, Slovenya, Karadağ, Türkiye ve Ukranya ele alınan ülkeler içinde 0,90'dan fazla teknik etkinlik değerine sahiptir. Tahsis etkinliğinde ise Arnavutluk ve Slovenya ele alınan ülkeler içinde 0,90 üzerinde değere sahip ülkelerdir. Çıktı temelli maliyet etkinlik değerinde toplamda 4 ülke 0,50 üzerinde iken sadece Slovenyanın değeri 0,90 üstünde yer almaktadır. Türkiyenin etkinlik değerine bakıldığında yüksek olan teknik etkinlik değerine rağmen maliyet etkinliği ve tahsis etkinliğinin düşük olduğu görülmektedir.

Tablo 2 Doğu Avrupa Ülkelerinin Girdi Temelli Malmquist İndeks Değerleri

Ülkeler	EFFCH	TECHCH	PECH	SECH	TFPCH
ALB	0.997	0.917	1.000	0.997	0.914
ARM	0.998	0.911	1.000	0.998	0.909
AZE	1.000	0.900	1.000	1.000	0.900

BGR	1.000	0.891	1.000	1.000	0.891
BIH	0.989	0.931	1.000	0.989	0.920
BLR	0.999	0.891	1.000	0.999	0.891
CYP	0.998	0.912	1.000	0.998	0.910
CZE	0.999	0.894	1.000	0.999	0.893
GEO	1.001	0.904	1.000	1.001	0.905
GRC	0.999	0.894	1.000	0.999	0.894
HRV	1.000	0.891	1.000	1.000	0.891
HUN	0.999	0.893	1.000	0.999	0.892
KAZ	0.998	0.893	1.000	0.998	0.892
MDA	1.006	0.903	1.000	1.006	0.908
MKD	1.000	0.907	1.000	1.000	0.907
MNE	1.000	0.944	1.000	1.000	0.944
POL	0.998	0.893	1.000	0.998	0.892
ROU	0.998	0.895	1.000	0.998	0.893
RUS	1.000	0.889	1.000	1.000	0.889
SRB	1.000	0.891	1.000	1.000	0.891
SVK	1.000	0.892	1.000	1.000	0.892
SVN	1.000	0.903	1.000	1.000	0.903
TUR	0.999	0.892	1.000	0.999	0.891
UKR	1.000	0.894	1.000	1.000	0.894
Ortalama	0.999	0.901	1.000	0.999	0.900

Kaynak: Yazar tarafından hesaplanmıştır.

Doğu Avrupa ülkelerinin girdi temelli malmquist indeks değerleri (Tablo 2) sonuçlarına göre; etkinlik değişimi değerlerinde Bosna-Hersek en düşük değere sahiptir. Teknik etkinlik değişiminde Bulgaristan, Belarus, Hırvatistan ve Sırbistan en düşük değerlere sahiptir. Toplam faktör verimliliği değişiminde ise Bulgaristan, Belarus, Hırvatistan, Sırbistan ve Türkiye en düşük değere sahip ülkelerdir. Genel olarak bakıldığında tüm değişkenlerde değerlerin yüksek olduğu görülmektedir.

SONUÇ

Ekonomik ve sosyal kalkınma programlarının (var oldukları yerlerde) sadece AB fonlarının kullanımına değil, aynı zamanda parasal reform planlarına da uyarlanması gerektiğini belirtmek gerekir. Euro, son on yılda beş Doğu-Orta Avrupa ülkelerinde başarıyla tanıtıldı. Önemli ölçüde, bu tüm bölgenin küçük ülkeleri arasında yer aldı. Bununla birlikte, bu parasal başarı için ödenmesi gereken bir bedel vardı: örneğin, Letonya'da daha büyük sosyal eşitsizlik ve Slovakya'da daha büyük coğrafi eşitsizlik görülmektedir. Örneğin, 2008'den 2013'e kadar Polonya, Macaristan ve Çek Cumhuriyeti işsizlik oranlarının iki ila üç puan arttığını gördü. Bununla birlikte, işsizlikteki bu değişimler AB ortalamasının (+3,8 puan) altındaydı ve para birimlerinin euro ile sabit kalmasına öncelik verilen 'Baltık modeline' göre kesinlikle daha mütevazıydı. Ayrıca, aynı dönemde kendi para birimlerini elinde tutan ülkelerde ücretler üzerindeki baskı, yalnızca Macaristan'da çalışan başına reel tazminatta gözle görülür bir düşüşe yol açmıştı. Döviz kuru üzerinden yapılan dış devalüasyon, bu ülkeler üzerindeki iç devalüasyonu sürdürme baskısını azaltmıştır. Eğer bu ülkeler para birimlerinin kriz öncesi döviz kurunu korumaya çalışmışlarsa, kriz daha zararlı işgücü piyasası sonuçlarına yol açmış olabilir. Bununla birlikte, döviz devalüasyonları bir gerileme sırasında işgücü piyasaları üzerindeki baskıyı azaltırken, uzun vadede rekabet gücünden yoksun kalmanın sürdürülebilir telafisi olarak pek görülmemektedir. Aynı şekilde, ekonominin beşeri sermayesi pahasına iç devalüasyon sosyal olarak kabul edilemez ve verimliliği ve rekabet gücünü gerçekten güçlendiren reformlar ve yatırımlar için eşit derecede zayıf bir ikame teşkil etmektedir. Mesele şu ki, Doğu-Orta Avrupa ülkelerinin Avro Bölgesine katılmanın faydalarından yararlanabilmek için insan sermayesine yatırım yapmaları gerekmektedir. Parasal birlik içindeki ekonomik uyum sorunu doğası gereği Avrupa'dır, bu nedenle Avrupa düzeyinde tatmin edici cevaplar bulunmalıdır: Ekonomik şoklarla karşı karşıya kalan üye devletler büyümeyi yeniden sağlamak amacıyla yalnız bırakılmamalı ve iç devalüasyona mahkum edilmemelidir.

Sonuç olarak, ele alınan ülkeler özelinde elde edilen teknik etkinlik değerlerinin dağılımının dengeli olduğu görülmektedir. Bu durum veri seti teknik etkinlik değerinin 0,583 olmasına neden olmaktadır. Bu durumda kaynak etkinliğinde Doğu Avrupa ülkelerinin verimliliğinin yüksek olmadığı sonucuna varılmaktadır. Yapılan çalışmalara bakıldığında Batı Avrupa ülkeleri için bu oranın 0,60 üzerinde çıktığını görmekteyiz. Avrupa ülkeleri arasındaki kaynak etkinsizliğinin 1940'lara varan

bozukluğunun kısmen devam ettiğini söyleyebiliriz. Bu sonuca bağlı sermaye ve emeğin Doğu'dan Batı'ya göç akımının devam ettiğini görmekteyiz. Ülkelerin maliyet etkinliği ortalamasına bakıldığında ise ortalama olarak 0,207 olarak bulunmuştur. Az önce bahsedilen kaynak etkinsizliğinin maliyet etkinsizliği ile devam ettiğini bu veri ile söyleyebiliriz. Bu durum ülkenin kar ve refah artışı olumsuz etkilemektedir. Ayrıca ülkeler ortalamasında ele alınan tahsis etkinliğinin teknik etkinlikten az maliyet etkinliğinden yüksektir. Bahsedilen rakamın 0,393 olarak bulunması rekabette ele alınan Batı Avrupa ülkelerine geride kalmıştır.

Ülkelerin etkinlik değerlerinin yükseltilmesi sayesinde girdi temelli etkinlik artışı kaynak tahsisi, maliyet avantajı gibi değerlerin yükselmesine bağlı olarak ülke genelinde refah ve gelir artışı ile sermaye miktarının artmasına sebep olacağı düşünülmektedir. Yapılacak gelecek çalışmada ele alınan Doğu Avrupa ülkelerinin yanına Batı Avrupa ülkelerinin etkinlik değerleri üzerinde var olan duurma analizi planlanmaktadır.

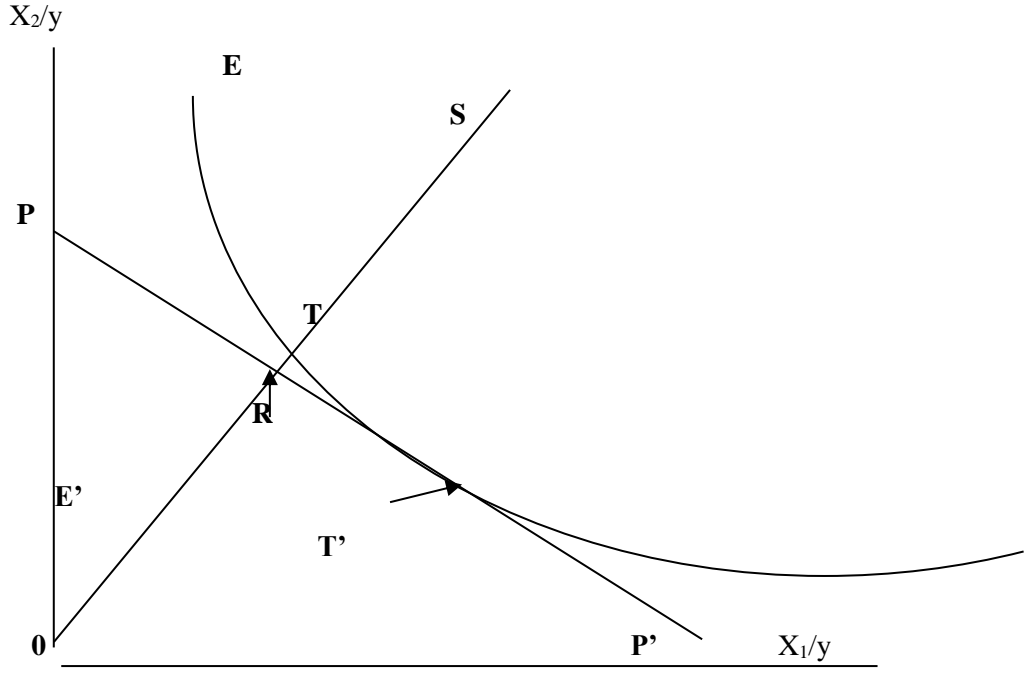
KAYNAKÇA

- AKAL Z., "İşletmelere performans ölçüm ve denetimi, çok yönlü performans göstergeleri", Ankara, MPM yayınları No 473,1998.
- AKALIN Güneri , "Kamu ekonomisi", Ankara, Ankara SBF yayını-No.554,1986.
- BELKA, M., E. Nowotny, P. Samecki, D. Ritzberger-Grünwald (eds.) "Boosting European Competitiveness: The Role of CESEE Countries", Cheltenham 2016, Edward Elgar Publishing.
- CHARNES A., W. W. Cooper, A. Y. Lewin, ve L. M. Seiford, "Data Envelopment Analysis: Theory, Methodology And Applications", Kluwer Academic PuMishers, Boston, 1993.
- COELLI T. J ., D. S. P. Rao., ve G. E .Battese., , "An Introduction to Efficiency ve Productivity Analysis", Boston: Kluwer Academic Publishers,1998.
- DELİKTAŞ Ertuğrul , "Türkiye özel sektör imalat sanayinde etkinlik ve toplam faktör verimliliği analizi", ODTÜ Gelişme Dergisi, 29 (3-4), 2002.
- FARE R. , S. Grosskopf, ve C. Lovell, "Production functions", Cambridge University Press, Cambridge, 1994.
- FARREL M.J., "The measurement of productivite efficiency' , Journal of the royal statistical society, vol.120,1957, s.253-290.
- FARRELL M. ve M.,Fieldhouse, "Estimating efficient production functions under increasing returns to scale", Journal of Royal Statistical Society, Series A, 2,1962, 252-267.

- FRIED H.O. Fried, C. Lovell, ve S. S. Schmidt, "The Measurement Of Productive Efficiency: Techniques And Applications", Oxford University Press, New York, 1993.
- FURKOVÁ, A., SURMANOVÁ, K., 2011. Stochastic Frontier Analysis of Regional Competitiveness, Quantitative Methods in Economics, Vol. XII, No. 1, pp. 67–76.
- GALGÓCZI, B. "Why central and eastern Europe needs a pay rise", ETUI Working Paper No. 2017.01, european trade union institute, 2017, available at http://www.fesbp.hu/common/pdf/2017_Galgoczi_Why_central_and_ea_stern_Europe_needs_a_pay_rise_EN.pdf.
- GANLEY J. A. ve J. S. Cubbin, "Public Sector Efficiency Measurement", Elsevier Science Publisher, Amsterdam, 1992.
- KARACABEY Ali Argun, "Veri Zarflama Analizi", Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Tartışma Metinleri, No. 33, 2001, s. 1.
- KORNAİ, J. "Transformational Recession: The Main Causes", Journal of Comparative Economics, Vol. 19, No. 1, 1994, pp. 39-63.
- HOSSAİN M., K., KAMİL AAA, BATEN MA, MUSTAFA A., 2012 Stochastic Frontier Approach and Data Envelopment Analysis to Total Factor Productivity and Efficiency Measurement of Bangladeshi Rice. PLoS ONE 7(10): e46081. doi:10.1371/journal.pone.0046081 SEIFORD L. M. , "Data Envelopment Analysis: The evolution of the state of the art (1978-1995)", Journal Of Productivity Analysis, 1996, Vol. 7, s. 99-138.
- SEIFORD L. M. , "Data Envelopment Analysis: The evolution of the state of the art (1978-1995)", Journal Of Productivity Analysis, 1996, Vol. 7, s. 99-138.
- SUN, X., Loh, L., (2019) Sustainability Governance in China: An Analysis of Regional Ecological Efficiency, Sustainability, doi:10.3390/su11071958.
- TARIM Armağan , "Veri zarflama analizi matematiksel programlama tabanlı görelî etkinlik ölçüm yaklaşımı", Sayıştay yayınları, 2001, s. 14.
- ZHENG J., Zhang H., 1 Xing, Z., Re-Examining Regional Total-Factor Water Efficiency and Its Determinants in China: A Parametric Distance Function Approach, Water. 10. 1286. 10.3390/w10101286.

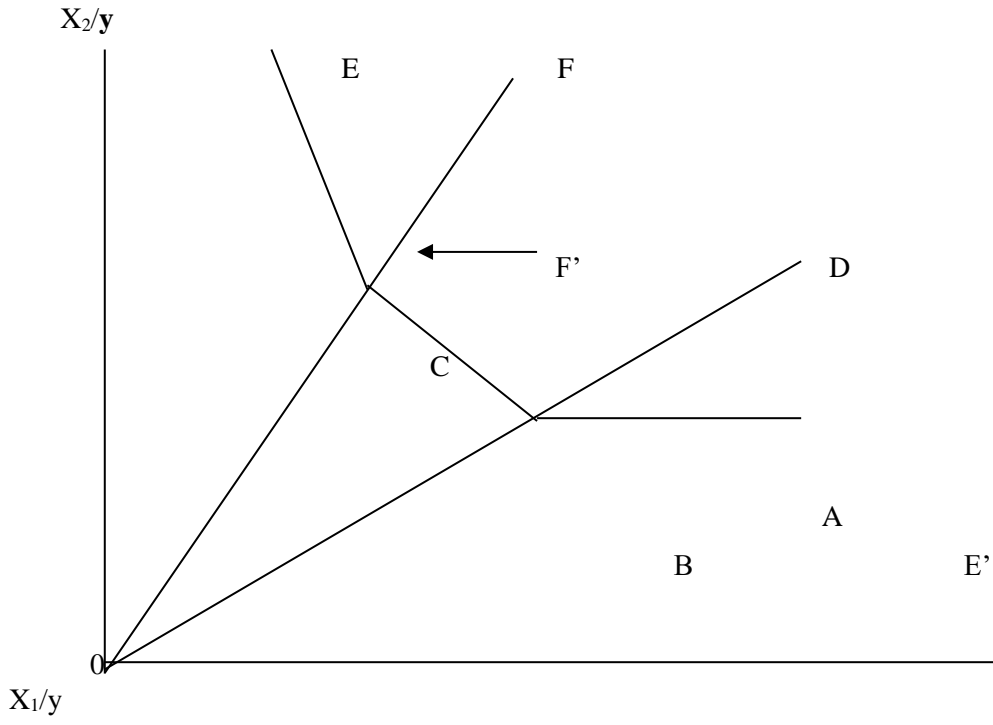
EK:

Şekil 6. Teknik ve Tahsis Etkinliği

Şekil 7. Etkin Sınır

ENDERUN DERGİSİ JOURNAL OF ENDERUN

e-ISSN: 2618-592X

YIL/YEAR: 2022 CİLT/VOL: 6 SAYI/ISSUE: 2

Çevrimiçi olarak / Available online at www.dergipark.org.tr/tr/pub/enderun

FACTORS INFLUENCING CONSPICUOUS CONSUMPTION GÖSTERİŞÇİ TÜKETİMİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Gönderim Tarihi:
17/08/2022

Kabul Tarihi:
25/08/2022

Öğr. Gör. Ali KÖROĞLU

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Adalet
Meslek Yüksekokulu

alikoroglu5461@hotmail.com

ORCID: 0000-0003-4021-6300

Erdal DEMİR

mazonos_29@hotmail.com

ORCID: 0000-0002-0131-9457

ABSTRACT

Today, for most people, the main factor behind product preference is not only the benefit obtained from the product. Consumers do not buy products just to get rational benefits. In addition, they buy products to gain social approval, to be appreciated by others and to show their social status. Social and psychological factors are also determinant in the product preference of consumers. One of these factors is materialism. For materialist consumers, the determinant of happiness is material assets and its quantity. In addition, the spending tendency of each consumer may be different. Therefore, the tendency of spend is also effective on the product preferences of consumers. In this study, the effects of social status, materialism and spending tendencies on conspicuous consumption will be examined. In addition, the mediating role of spending tendency in the effect of social status and materialism on conspicuous consumption will be examined. The population of the research consists of consumers living in Turkey. The sample of the research consists of 316 people selected from this population. Data were obtained from this sample through a questionnaire. The data obtained as a result of the research were analyzed in the AMOS program and the results were interpreted. The results obtained in the research are as follows; social status and materialism have a positive effect on tendency to spend and conspicuous consumption; The tendency to spend has a positive effect on conspicuous consumption. The mediation effect of the tendency to spend could not be determined.

Keywords: Social Status, Materialism, Tendency of Spending, Conspicuous Consumption

ÖZET

Günümüzde çoğu insan için ürün tercihinin arkasındaki ana faktör sadece üründen elde edilen fayda değildir. Tüketiciler ürünleri sadece rasyonel faydalar elde etmek için satın almazlar. Ayrıca sosyal onay kazanmak, başkaları tarafından takdir edilmek ve sosyal statülerini göstermek için ürün satın alırlar. Tüketicilerin ürün tercihinde sosyal ve psikolojik faktörler de belirleyicidir. Bu faktörlerden biri de materyalizmdir. Materyalist tüketiciler için mutluluğun belirleyicisi maddi varlıklar ve bunların miktarıdır. Ayrıca her tüketicinin harcama eğilimi farklı olabilir. Dolayısıyla harcama eğilimi tüketicilerin ürün tercihleri üzerinde de etkilidir. Bu çalışmada sosyal statü, materyalizm ve harcama eğiliminin gösterişçi tüketim üzerindeki etkileri incelenmektedir. Ayrıca sosyal statü ve materyalizmin gösterişçi tüketim üzerindeki etkisinde harcama eğiliminin aracı rolü incelenmektedir. Araştırmanın evrenini Türkiye'de yaşayan tüketiciler oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemini ise bu evren içerisinde seçilen 316 kişiden oluşturmaktadır. Bu örneklemden anket aracılığıyla veri elde edilmiştir. Araştırma sonucunda elde edilen veriler AMOS programında analiz edilerek, sonuçlar yorumlanmıştır. Araştırmada elde edilen sonuçlar şunlardır; sosyal statü ve materyalizmin harcama eğilimi ve gösterişçi tüketim üzerinde pozitif etkisi vardır; harcama eğiliminin gösterişçi tüketim üzerinde pozitif etkisi vardır. Harcama eğiliminin aracılık etkisi ise tespit edilememiştir.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Statü, Materyalizm, Harcama Eğilimi, Gösterişçi Tüketim

INTRODUCTION

Consumption is one of the subjects that dominate the modern psyche in social and cultural terms. For this reason, businesses take into account the social and cultural characteristics of consumers while creating a brand. They strive to create an identity, sense of accomplishment, and identification for consumers. Today, this effort of brands is seen as more important than in the past. In addition, certain brand dimensions and associations lead to increased market recognition and economic success as a result of the value consumers place on them (O'Cass & McEwen, 2005: 25-26). Some consumers give importance to the social benefit of brands or products rather than their economic and psychological benefits. These consumers see the brands they buy as status symbols and therefore they prefer them. The reason for this is social perceptions. Society values people differently according to their status (Sesli & Demir, 2010: 17). Topçu et al. (2020: 169) confirms in their study that social status has a positive effect on conspicuous consumption. In line with this information, the following hypothesis has been proposed;

H1: Social status has a positive effect on conspicuous consumption.

In addition to individuals seeking social status, individuals with materialistic tendencies also have unrealistic expectations about the social and psychological benefits provided by products, and they quickly forget the happiness of having something after purchase and want more (Richins & Dawson, 1992: 308). In addition, consumers turn to materialism to avoid this sense of lack when their psychological needs are not met (Kasser, 2002: 23). There is a strong urge to study materialism and its associated factors because of its effects on society and the individual, which are often viewed as negative. One of the factors associated with materialism is conspicuous consumption (Podoshen et al., 2011: 18). Balıkçioğlu and Volkan (2016) found in their study that there is a positive relationship between materialism and conspicuous consumption. In line with this information, the following hypothesis has been proposed;

H2: Materialism has a positive effect on conspicuous consumption.

Each individual's spending behavior can be different. Some consumers tend to spend rather than save on a particular product. Therefore, the tendency to spend affects the purchasing behavior of the person (Fah et al., 2011: 203). Consumers with a high perception of social status and materialistic tendencies tend to spend more, as they prioritize social benefits rather than economic and psychological benefits. However, consumers with a high tendency to spend are also likely to engage in conspicuous consumption behavior. In her study, Tokmak (2019) determined that there is a positive relationship between the monthly expenditure amounts of consumers and their conspicuous consumption tendencies. In line with this information, the following hypotheses has been proposed;

H3: Social status has a positive effect on the tendency to spend.

H4: Materialism has a positive effect on the tendency to spend.

H5: Tendency to spend has a positive effect on conspicuous consumption.

H6: Tendency to spend has a mediating effect on the relationship between social status and conspicuous consumption.

H7: Tendency to spend has a mediating effect on the relationship between materialism and conspicuous consumption..

METHODOLOGY

The aim of this study is to determine the effect of social status, materialism and spending tendency on conspicuous consumption. The universe of the research consists of consumers living in Turkey. The sample of the study consists of 316 participants (M=158, F=158) selected from the universe. A questionnaire was

applied to the participants to obtain data. Social status, materialism and spending propensity scales in the survey were taken from the study of Fah et al. (2011). The conspicuous consumption scale was taken from the study of Chung and Fisher (2001). The social status scale consists of 3 items, the materialism scale consists of 3 items, the propensity to spend scale consists of 6 items and the conspicuous consumption scale consists of 4 items. The data obtained in the study were analyzed in SPSS and AMOS programs. First, frequency analysis was conducted to determine the demographic characteristics of the participants. Then, factor analysis and reliability analysis were performed. The Cronbach Alpha value was taken into account to determine the reliability of the scales. After testing the reliability of the scales, independent samples t-test and ANOVA were conducted to determine the differences between the participants in terms of research variables. Then the Structural Equation Model was used to test the hypotheses. The research model is shown in figure 1.

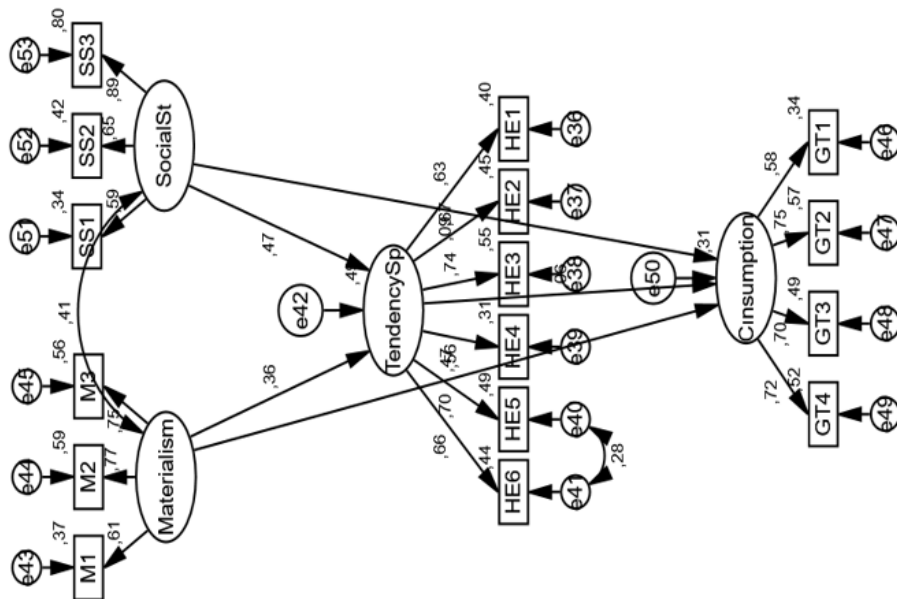

Figure 1. Research Model

FINDINGS

Demographic Information

Table 1: Information About Participants

<i>Variable</i>	<i>Category</i>	<i>n</i>	<i>%</i>
Cinsiyet	Female	158	50
	Male	158	50
Age	18-24	82	26
	25-31	77	24
	32-38	106	33
	39-45	30	10
	46+	21	7
Educational Level	Primary Education	27	8
	High School	86	27
	Associate Degree	65	21
	Undergraduate	98	31
	Graduate	40	13
Monthly Income	4250 TL ve Altı	71	23
	4251 TL-7250 TL	106	33
	7251 TL-10250 TL	62	20
	10251 TL ve Üzeri	77	24
Total		316	100,0

The number of men and women participating in the study is equal. Most of the participants are 38 years or younger. Most of the participants are undergraduate graduates. Income status, on the other hand, shows a close distribution.

Independent Sample T-Test and ANOVA

Independent sample t-test and ANOVA were conducted to determine the differences between the participants regarding the research variables. As a result of the analysis, it was determined that the social status, materialism, spending

tendency and conspicuous consumption behaviors of the participants did not differ according to their gender. While the spending tendency and social status perceptions of all participants are low, materialism and conspicuous consumption behaviors are at moderate levels. The social status perceptions of the participants do not differ according to their age. However, their materialism, spending tendencies and conspicuous consumption behaviors differ according to their age.

Table 2. Differences in The Materialism Tendencies of The Participants in Terms of Age

<i>Point</i>	<i>Variable</i>	<i>n</i>	<i>se</i>	<i>sd</i>	<i>p</i>	<i>Constant Variable</i>	<i>Significant Difference (Scheffe)</i>
3,34	18-24	82	,11	1,01			18-24
3,02	25-35	77	,11	1,01	,26	18-24	25-35
2,89	32-38	106	,09	,94	,01		32-38*
2,62	39-45	30	,18	1,00	,00		39-45*
3,24	46+	21	,22	1,00	,99		46+

The materialism tendencies of the participants differ according to their age. As seen in Table 2, there are differences between the materialism tendencies of the participants between the ages of 18-24 and those between the ages of 32-45. The materialistic tendencies of the participants aged 18-24 are lower than the participants in the middle age group.

Table 3. Differences in The Spending Tendencies of The Participants in Terms of Age

<i>Point</i>	<i>Variable</i>	<i>n</i>	<i>se</i>	<i>sd</i>	<i>p</i>	<i>Constant Variable</i>	<i>Significant Difference (Tamhane)</i>
2,43	18-24	82	,10	,93			18-24
2,16	25-35	77	,09	,80	,20	18-24	25-35
1,90	32-38	106	,06	,63	,00		32-38*
1,92	39-45	30	,13	,72	,01		39-45*

1,71	46+	21	,11	,53	,00	46+*
------	-----	----	-----	-----	-----	------

The spending tendencies of the participants differ according to their age. As seen in Table 3, there are differences between the spending tendencies of the participants aged 18-24 and those aged 32 and over. The spending tendencies of the participants between the ages of 18-24 are higher than the other participants.

Table 4. Differences in The Conspicuous Consumption Behaviors of The Participants in Terms of Age

<i>Point</i>	<i>Variable</i>	<i>n</i>	<i>se</i>	<i>sd</i>	<i>p</i>	<i>Constant Variable</i>	<i>Significant Difference (Scheffe)</i>
2,98	18-24	82	,10	,94			18-24
3,10	25-35	77	,10	,91	,45	39-45	25-35
2,97	32-38	106	,08	,83	,15		32-38
2,66	39-45	30	,18	,97	,45		39-45
3,49	46+	21	,23	1,05	,01		46+*

The conspicuous consumption behaviors of the participants differ according to their age. As seen in Table 4, there are differences between the materialistic behaviors of the participants aged 39-45 and those aged 46 and over. The materialistic behaviors of the participants between the ages of 39-45 are less than the participants in the upper age group.

Social status, materialism, spending tendency and conspicuous consumption behaviors of the participants do not differ according to their education level. Social status perceptions and spending tendencies of the participants do not differ according to their income.

Table 5. Differences in The Materialism Tendencies of The Participants in Terms of Income

<i>Point</i>	<i>Variable</i>	<i>n</i>	<i>se</i>	<i>sd</i>	<i>p</i>	<i>Constant Variable</i>	<i>Significant Difference (Scheffe)</i>
3,29	4250 TL -	71	,11	,93			4250 TL -

2,85	4251 TL	TL-7250	106	,10	,99	,02	4251 TL -	4251 TL-7250 TL*
3,06	7251 TL	TL-10250	62	,14	1,12	,54	7251 TL -	7251 TL-10250 TL
3,04	10251 TL +		77	,11	,96	,40	10251 TL +	

The materialism tendencies of the participants differ according to their income levels. As seen in Table 5, there are differences between the materialism tendencies of the participants with an income of 4250 TL and below and those with an income between 4251 TL and 7250 TL. The materialism tendencies of the participants with an income of 4250 TL and below are higher than those with an income between 4251 TL and 7250 TL.

Table 6. Differences in The Conspicuous Consumption Behaviors of The Participants in Terms of Income

<i>Point</i>	<i>Variable</i>	<i>n</i>	<i>se</i>	<i>sd</i>	<i>p</i>	<i>Constant Variable</i>	<i>Significant Difference (Scheffe)</i>
3,13	4250 TL -	71	,12	,99			4250 TL -
2,80	4251 TL-7250 TL	106	,08	,86	,9	4251 TL-7250 TL	4251 TL-7250 TL
3,18	7251 TL-10250 TL	62	,11	,84	,04		7251 TL-10250 TL*
3,05	10251 TL +	77	,11	,95	,80		10251 TL +

The conspicuous consumption behaviors of the participants differ according to their income levels. As seen in Table 6, there are differences between the conspicuous consumption behaviors of the participants with an income between 4251 TL and 7250 TL and those with an income between 7251 TL and 10250 TL. The conspicuous consumption behavior of the participants with an income between 4251 TL and 7250 TL is less than the participants with an income between 7251 TL and 10250 TL.

Structural Equation Model

Before examining the findings regarding the mediator affect, the fit values of the model were checked. When the fit values were examined, it was determined that the model had good fit values and acceptable fit values. The fit values of the model are shown in Table 7.

Table 7. Goodness of Fit Values

	χ^2	<i>df</i>	χ^2/df	<i>GFI</i>	<i>CFI</i>	<i>NFI</i>	<i>IFI</i>	<i>TLI</i>	<i>RMSEA</i>
Obtained Fit Values	172,620	97	1,78	0,935	0,955	0,905	0,956	0,945	0,05
Good Fit Values			≤ 3	≥ 90	≥ 97	≥ 95	≥ 95	≥ 95	≤ 0,05
Acceptable Fit Values.			≤ 5	≥ 85	≥ 90	≥ 90	≥ 90	≥ 90	≤ 0,08

The fit values were found as CFI: 0.955, GFI: 0.935, NFI: 0.905, TLI: 0.945 and IFI: 0.956. The results show that the model has good fit values and acceptable fit values. After checking the fit values of the model, the research hypotheses were tested. Analysis results are shown in Table 8.

Table 8. Structural Equation Model Results

<i>Dependent Variable</i>	<i>Independent Variable</i>	<i>B</i>	β (Standart <i>B</i>)	<i>CR</i>	<i>S.H.</i>	<i>p</i>
Conspicuous Consumption	Social Status	,33	,32	4,121	,08	,000
Tendency to Spend	Social Status	,69	,61	6,782	,10	,000
Conspicuous Consumption	Materialism	,55	,54	5,855	,09	,000
Tendency to Spend	Materialism	,56	,53	6,066	,10	,000
Conspicuous Consumption	Tendency to Spend	,36	,34	4,631	,07	,000
				Bias%95		
				Lower Bound	Upper Bound	
Social Status - Tendency to Spend -		,03	,03	,-88	,145	

Conspicuous Consumption (Indirect Effect)	,02	,02	,-071	,107
Materialism - Tendency to Spend - Conspicuous Consumption (Direct Effect)				

When the findings obtained as a result of the analysis are examined, it is seen that social status and materialism have a positive and significant effect on the tendency to spend and conspicuous consumption. Tendency to spend has a significant and positive effect on conspicuous consumption. When all variables are analyzed together, the effect of social status and materialism on conspicuous consumption has decreased. These results confirm the mediating effect (Baron and Kenny, 1986: 1179). However, as a result of the bootstrapping process, it is seen that the lower limit and upper limit cover zero. Therefore, the tendency to spend does not have a mediating role in the effect of social status and materialism on conspicuous consumption. The acceptance/rejection status of the hypotheses is shown in Table 9.

Table 9. The Acceptance/Rejection Status of The Hypotheses

Hypotheses	Accepted/Rejected
1 Social Status → Conspicuous Consumption	Accepted
2 Materialism → Conspicuous Consumption	Accepted
3 Social Status → Tendency to Spend	Accepted
4 Materialism → Tendency to Spend	Accepted
5 Tendency to Spend → Conspicuous Consumption	Accepted
6 Social Status → Tendency to Spend → Conspicuous Consumption	Rejected
7 Materialism → Tendency to Spend → Conspicuous Consumption	Rejected

CONCLUSION

A large part of consumers shop for social benefit rather than economic and psychological benefit. Their status, tendencies and values in society affect their consumption behavior. Such consumers generally tend to consume conspicuously. Many factors are effective in the conspicuous consumption of consumers. The aim of this study is to determine the effect of social status, materialism and spending tendency on conspicuous consumption.

In the study, first of all, it was examined whether the perceptions of the participants about the research variables differed according to their personal characteristics. As a result of the analysis, it was determined that the social status perceptions, materialism tendencies, spending tendencies and conspicuous consumption behaviors of the participants did not differ according to their gender. While both men's and women's materialistic tendencies and conspicuous consumption behaviors are at a moderate level, their perceptions of social status and their spending tendencies are at a low level. Social status perceptions of the participants do not differ according to age groups. Materialism and spending tendencies are higher in lower age groups compared to upper age groups. The conspicuous consumption behaviors of those aged 46 and over are higher than those aged 39-45. Social status, materialism, spending tendency and conspicuous consumption behaviors of the participants do not differ according to their educational status. Social status perceptions and spending tendencies of the participants do not differ according to their income. Consumers with an income below the minimum wage are more prone to materialism than consumers who earn just above the minimum wage. The fact that most of in this income group are students may have caused such a result. Likewise, the conspicuous consumption behavior of consumers with an income slightly above the minimum wage is lower than the others.

In the next stage, the hypotheses of the research were tested. As a result of the analysis, it has been determined that the perception of social status and materialism have a positive effect on the spending tendency and conspicuous consumption. These results support the H1, H2, H3 and H4 hypotheses. At the same time, the tendency to spend has a positive effect on conspicuous consumption. This result supports the H5 hypothesis. In the last analysis, it was concluded that the spending tendency does not have a mediating role in the effect of social status and materialism on conspicuous consumption. Therefore, hypotheses H6 and H7 were rejected.

The results obtained will make important contributions to the literature. Future studies may contribute to the literature by examining the effects of factors such as social media, product involvement and brand sentiment on conspicuous consumption.

REFERENCES

- Baron, R. M. & Kenny, D. A. (1986). The Moderator–Mediator Variable Distinction in Social Psychological Research: Conceptual, Strategic, and Statistical Considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51(6), s. 1173-1182.
- Chang, L. & Arkin, R. (2002). Materialism as An Attempt to Cope With Uncertainty. *Psychology and Marketing*, 19, s. 389-406.
- Fah, B. C. Y., Foon, Y. S. & Osman, S. (2011). An Exploratory Study of The Relationships Between Advertising Appeals, Spending Tendency, Perceived Social Status And Materialism on Perfume Purchasing Behavior. *International Journal of Business and Social Science*, 2(10), s. 202-208.
- Kasser, (2002). *The High Price of Materialism*. MIT Press: Massachusetts.
- O’cass, A. & Mcewen, H. (2005). Exploring Consumer Status and Conspicuous Consumption. *Journal of Consumer Behaviour*, 4(1), s. 25-39.
- Podoshen, J. S., Li, L. & Zhang, J. (2011). Materialism and Conspicuous Consumption in China: A Cross-cultural Examination. *International Journal of Consumer Studies*, 35, s. 17-25.
- Richins, M.L. & Dawson, S. (1992). A Consumer Values Orientation for Materialism and Its Measurement: Scale Development and Validation. *Journal of Consumer Research*, 19(3), s. 303-316.
- Sesli, M. & Demir, Ş. (2010). Türk Siyasi Elitlerin Toplumsal Kökeni (1920–1950). *Akademik Bakış Dergisi*, 21, s. 1-30.
- Tokmak, G. (2019). Materyalist Eğilim ve Tüketici Ahlakının Gösterişçi Tüketim Eğilimi Üzerindeki Etkisi. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, (5), s. 359-378.
- Topçu, U. C., Eroğlu, U. & Özer, A. (2020). Gösterişçi Tüketimin Kökenleri: Benlik, Sosyal Statü ve Tüketici Materyalizmi. *Tüketici ve Tüketim Araştırmaları Dergisi*, 12(1), s. 151-185.

ENDERUN DERGİSİ
JOURNAL OF ENDERUN

e-ISSN: 2618-592X

YIL/YEAR: 2022 CİLT/VOL: 6 SAYI/ISSUE: 2

Çevrimiçi olarak / Available online at www.dergipark.org.tr/tr/pub/enderun

VİDEO YARDIMCI HAKEM (VAR) UYGULAMASININ TÜRK FUTBOLU ÜZERİNDEKİ ETKİLERİNİN İNCELENMESİ

INVESTIGATION OF THE EFFECTS OF THE IMPLEMENTATION OF THE VIDEO ASSISTANT REFEREE (VAR) ON TURKISH FOOTBALL

Gönderim Tarihi:
18/08/2022

Öğr. Gör. Okan DEMİR

Gümüşhane Üniversitesi Şiran Mustafa Beyaz
Meslek Yüksekokulu, okandr61@gmail.com, ORCID
ID: 0000-0002-8296-6188

Kabul Tarihi:
31/08/2022

Merve BEKTAŞ

Gümüşhane Üniversitesi Şiran Sağlık Hizmetleri
Meslek Yüksekokulu, merve_bkts@hotmail.com,
ORCID ID: 0000-0003-4239-7790

ÖZET

Türk futbolunda uygulanmaya başlanan "Video Yardımcı Hakem" uygulamasının, futbolun paydaşları olan hakem, antrenör, futbolcu ve taraftar üzerindeki etkilerinin incelenmesi amaçlanmıştır. Araştırmanın katılımcılarını ulusal ligde görev alan hakem, futbolcu ve antrenörler ile yine bu liglerde mücadele eden takımların taraftarlarından oluşan toplam 220 kişi (59 hakem, 51 futbolcu, 49 antrenör ve 61 taraftar) oluşturmuştur. Katılımcılara "Türk Futbolu'nda Video Yardımcı Hakem (VAR) Uygulamasına Yönelik Tutum Ölçeği" uygulanmıştır. Veriler Skewness-Kurtosis normallik testi ile analiz edilerek normal dağılım gösterdiği saptanmıştır. Verilerin gruplar arasında farklılığı Spss v23 programı ve tek yönlü varyans analizi (ANOVA) kullanılarak belirlenmiştir. Anlamlı farklılık düzeyi %95 güven aralığında $p < 0.05$ olarak belirlenmiştir. Elde edilen verilere göre ölçeğin seyir zevki alt boyutu ($F=5,582$; $p= 0,01 < 0,05$) ve bilgi sahipliği alt boyutu ($F=8,356$; $p=0,00 < 0,05$) ile katılımcı grupları arasında anlamlı farklılık tespit edilmiştir. Adaleti sağlama alt boyutu ($F=1,47$; $p= 0,18 > 0,05$) ve devamlılık alt boyutu ($F=1,47$; $p= 1,61 > 0,05$) değerlerinin katılımcı grupları olan hakem, futbolcu, antrenör ve taraftarlar ile anlamlı farklılık saptanamamıştır.

Anahtar Kelimeler: Futbol, Video Yardımcı Hakem, Futbolcu, Taraftar, Antrenör

ABSTRACT

It is aimed to examine the effects of the "Video Assistant Referee" application, which has started to be implemented in Turkish football, on the referee, coach, football player and supporter, who are the stakeholders of football. The participants of the research are the referees, football players and coaches working in our national leagues and the fans of the teams (59 referees, 51 football players, 49 coaches and 61 fans) has created. Attitude Scale towards Video Assistant Referee (VAR) Application in Turkish Football was applied to the participants. Data obtained from Skewness-Kurtosis normality test showed a normal distribution. The level of difference between the data was determined by one-way analysis of variance (ANOVA) by using the Spss23. Significant difference level at 95% confidence interval was determined $p < 0.05$. According to the data obtained, the sub-dimension of viewing pleasure ($F=5.582$; $p= 0.01 < 0.05$) and knowledge sub-dimension of the scale ($F=8,356$; $p=0.00 < 0.05$), a significant difference was found between the participant groups. The participant groups of the sub-dimension of providing justice ($F=1.47$; $p= 0.18 > 0.05$) and the continuance sub-dimension ($F=1.47$; $p= 1.61 > 0.05$) are the referee, football player, There was no significant difference between coaches and fans.

Keywords: Football, Video Assistant Referee, Football Player, Fan, Coach

GİRİŞ

Futbol, dünya geneline bakıldığında tüm toplumların ilgi odağında olan ve insanların sosyal kimliğini ortaya koyduğu önemli bir spor dalıdır. Her yaş kategorisinden insanın ilgi duyduğu bu spor, meydana getirdiği etkileşim nedeniyle birçok insanın günlük yaşamına doğrudan etki etmektedir (Armenteros ve ark., 2020).

Kitleleri peşinden sürükleyen bu spor dalına karşı insanların ilgisinin sürdürülmesi için, oyun içerisinde adalet duygusunun sağlanmasının önemli bir faktör olduğu söylenebilir. Futbolu güzel kılan, maçlarda rekabet ve yarışma ortamını koruyan; futbolun adil olmasıdır. Adalet, futbol ruhunun vazgeçilmez bir ögesi olarak ortaya çıkmaktadır. Bu anlamda en beğenilen maçlar topun oyunda daha uzun süre kaldığı, hakeme en az seviyede ihtiyaç duyulan, oyuncuların kendi performansına odaklandığı ve kurallara saygılı oldukları müsabakalardır (IFAB, 2019). Maç sırasında, oyuncuların oyun kurallarına tam olarak uymaları, oyunun diğer paydaşları olan antrenör ve taraftarların destek verdikleri futbolcuları belirlenen ilkeler doğrultusunda teşvik etmesi ve bu anlayışın sportmenlik çerçevesi içerisinde gerçekleşmesi futbolda 'fair play' kavramı ile ortaya konulmuştur (Kotan, 2004). Kazanma odaklı oyun anlayışı sahada başarıyı yakalamak için kimi zaman bu ruha aykırı davranışlardan oluşan stratejilerin sergilenmesine olanak sağlamaktadır. Profesyonel liglerde daha yüksek fazla gözlenen bu taktiksel anlayış çoğu zaman

tarafklararın tatmin duygusunu yaşamaralarını sağlamak ve kamuoyunun beklentilerine cevap vermek amacı taşımaktadır (Yıldiran, 2002).

Dünya çapında dijital teknolojilerin gelişimi, diğer spor dallarında olduğu gibi futbolun da bu ilerlemeden faydalanmasını sağlamıştır (Demir, 2019). Futbol maçlarının görsel-işitsel teknolojiler yardımıyla giderek daha yüksek çözünürlükte ve farklı açılardan çekilen görüntüler ile kamuoyuna yansıtılması, oyun sırasında gerçekleşen aksiyonlarda verilen kararların daha fazla tartışılmasına yol açmıştır (Armenteros ve ark., 2020). Futbolun yapısal olarak çok hızlı gerçekleşen aksiyonlara sahip olması kararlarının çok kısa sürede verilmesini ve oyunun akışının devam ettirilmesini bir zorunluluk haline getirmektedir. Bu kısa süre hatalı karar vermek riskini ortaya çıkarmaktadır (Lex ve ark., 2015) Futbolun gelişimi ile orantılı olarak hakemin sorumlulukları artmakta ve bazen ortaya konulan hatalı kararlar oyuncuların performansını ve maçın sonucunu ciddi bir şekilde etkilemektedir (Cruz, 2012).

Farklı video tekrar teknolojileri daha önce golf, rugby, beyzbol gibi spor dallarındaki tartışmalı kararları değerlendirmek için kullanılmıştır (Dyer, 2015). Bu spor dallarında uygulanan teknolojinin pozitif katkı vermesi benzer teknolojinin futbolda da uygulanması konusunda fikirler oluşturmuştur. Futbolun büyük bir değişim geçirdiği günümüzde hakem hatalarını en aza indirmek ve verdiği kararların oyunun sonucunu etkilemesini azaltmak amacıyla dijital teknolojilerden faydalanmak rasyonel bir çözüm gibi ortaya çıkmıştır (Spitz ve ark., 2020).

Video yardımcı hakem (VAR) uygulamasının kullanım amacı, maç sırasında hakem tarafından verilen kararları, video görüntüleri kullanarak analiz etmektir (FIFA, 2020). Uluslararası Futbol Birliği Kurulu (IFAB) ve Uluslararası Birlik Futbolu Federasyonu (FIFA) kuruluşlarının birlikte aldığı karar doğrultusunda tartışmalı pozisyon analizinde kullanılan “Video Yardımcı Hakem Sistemi” uygulaması, kararı yanlış verilen gol, penaltı, kırmızı kart veya yanlış cezalandırılan oyuncunun tespit edilmesinde kullanılmaktadır. VAR sistemi, hakemin alacağı karar konusunda yardım istemesi doğrultusunda devreye girmekte ve maçta gerçekleşen pozisyon videodan kontrol edilip incelenerek hakeme iletişim setiyle bildirilmekte, hakem de kendisine iletilen bilgi doğrultusunda kararını vermektedir. IFAB futbolda oyun kurallarının düzenlenmesinden sorumludur ve IFAB onayı ile FIFA tarafından denemeleri yapılan sistem, hakemlere yardımcı olmak üzere kullanılmaktadır.

İlk kez, FIFA tarafından, 1 Eylül 2016 tarihinde, Fransa ile İtalya arasında oynanan hazırlık müsabakasında tartışmalı pozisyonların tekrarını izlemek amacıyla videolu sistem kullanım izni verilmiştir. Video Yardımcı Hakem Sistemi “futbolda devrim” niteliğinde olup, 2018 yılında Rusya’da düzenlenen Dünya Kupası maçlarında da bu uygulamaya devam edilmiştir (Demir, 2019).

Futbolda yeni bir devri başlatan VAR sisteminin uygulandığı Dünya Kupası maçları sonrasında olumlu geri bildirimler alınmıştır. Bu doğrultuda video yardımcı hakem uygulaması ile Türkiye aynı yıl tanışmıştır. Spor Toto 1. Lig maçlarında deneme amaçlı olarak kullanılan ve olumlu sonuçlar alınan VAR sistemi, Süper Lig seviyesinde il kez Galatasaray ile Akhisarspor arasında gerçekleşen Süper Kupa maçında faaliyete geçirilmiştir (TFF, 2019).

Yapılan bu araştırma çalışmasında, pozitif yönleri ve hata önlemedeki etkisi belirtilen video yardımcı hakem uygulamasının futbolun bileşenleri olan antrenör, hakem, futbolcu ve taraftar gözünde oluşan imajı üzerine yoğunlaşmıştır. Bu doğrultuda araştırmada VAR uygulamasının seyir zevki, adaleti sağlama, devamlılık ve bilgi sahipliği alt boyutlarında hakem, futbolcu, antrenör ve taraftar üzerindeki etkileri incelenmiştir.

YÖNTEM

Araştırma Modeli

Objektif bir şekilde bireylerin kendi alanlarında yer aldığı, değişkenler ile ilgili herhangi bir etkileme ve yönlendirme etkisinin bulunmadığı genel tarama modeli kullanılarak oluşturulmuştur.

Modelde; futbolcu, hakem, antrenör ve taraftarların video yardımcı hakem uygulaması hakkındaki tutumlarının saptanması bu uygulamanın Türk futbolu üzerindeki etkisinin incelenmesi amaçlanmıştır.

Evren-Örnekleme (Araştırma Grubu)

Araştırma grubu Türkiye’de ulusal liglerde görev yapan futbolcular, antrenörler ve hakemler ile bu liglerde mücadele eden herhangi bir takımı destekleyen futbol taraftarlarından oluşturulmuştur. Katılımcı seçiminde sosyal medya üzerinden bu kriterleri sağlayan kişilere ulaşılarak çalışmaya iştirak etmeleri sağlanmıştır.

Veri Toplama Araçları

Çalışmadaki veriler Kayhan, Bardakçı ve Caz (2019) tarafından geliştirilen “Türk Futbolunda Video Yardımcı Hakem (VAR) Uygulamasına Yönelik Tutum Ölçeği” kullanılarak elde edilmiştir. Ayrıca katılımcıların bireysel değişken bilgilerinin elde edilmesi için araştırmacılar tarafından düzenlenen “Kişisel Bilgi Formu” kullanılmıştır.

VAR uygulamasına yönelik tutumun saptanmasını amaçlayan ölçek, “7= Tamamen Katılıyorum”, “6= Katılıyorum”, “5= Kısmen Katılıyorum”, “4= Kararsızım”, “3= Pek Katılmıyorum”, “2= Katılmıyorum” ve “1= Kesinlikle Katılmıyorum” şeklinde 7’li Likert şeklinde dizayn edilmiştir. Seyir zevki sağlama, adalet, devamlılık ve bilgi sahipliği olmak üzere toplam 4 adet alt boyut içeren 20 sorudan oluşmaktadır.

Verilerin Analizi

Araştırmada saptanan verilerin analiz ve değerlendirme sürecinde Spss 24 paket programından yararlanılmıştır. Verilerin normal dağılıma sahip olup olmadığını belirlemek için Skewness-Kurtosis test değerleri incelenmiş, -1.5 ile +1.5 arasında değer alan verilerin normal dağıldığı kabul edilmiştir (Tabachnick ve Fidell, 2013).

Gruplar arasında yer alan betimsel istatistiğin değerlendirilmesinde tek yönlü varyans analizi (ANOVA) kullanılmıştır. Analizde %95 güven aralığında $p < 0,05$ değerleri anlamlı kabul edilmiştir (Cevahir, 2020). Gruplar arasındaki anlamlı farklılığın yönünün tespiti için de Tukey analiz yönteminden yararlanılmıştır (Mangiafico, 2016, Pallant, 2017).

BULGULAR

Tablo.1 Katılımcılara Ait Frekans Analizi

		N	Geçerli Yüzde (%)	Toplam Yüzde (%)
Katılımcılar	Hakem	59	26,8	26,8
	Futbolcu	51	23,2	50
	Antrenör	49	22,3	72,3
	Taraftar	61	27,7	100
	TOPLAM	220		
Yaş	18-28	106	48,2	48,2
	29-39	55	25,0	73,2
	40 yaş ve üstü	75	26,8	100
	TOPLAM	220		
Cinsiyet	Erkek	177	80,45	80
	Kadın	43	19,55	100
	TOPLAM	220		
Medeni Durum	Evli	100	45	45
	Bekar	120	55	100
	TOPLAM	220		
Eğitim Düzeyi	İlköğretim	2	0,9	0,9
	Ortaöğretim	40	18,2	19,1
	Ön Lisans/Lisans	144	65,5	84,5
	Lisans üstü	34	27,7	100
	TOPLAM	220		
Gelir Düzeyi	4.250 TL ve altı	80	36,4	36,4
	4.250 TL – 10.000 TL	65	29,5	65,9
	10.000 TL-15.000 TL	56	25,5	91,4
	15.000 TL ve üstü	19	8,6	100

TOPLAM

220

Video yardımcı hakem uygulamasının Türk futbolu üzerindeki etkilerinin incelenmesi çalışmasında yer alan katılımcılara ait olan tanımlayıcı bilgiler Tablo.1'de gösterilmiştir.

Araştırmaya toplam 220 katılımcı (59 hakem, 51 futbolcu, 49 antrenör ve 61 taraftar) iştirak etmiştir. Katılımcıların %48'i 18-28 yaş, %25'i 29-39 yaş aralığında ve %26,8'i 40 yaş ve üzerindedir. Çalışmanın örneklem grubunu 177 erkek ve 43 kadın katılımcı oluşturmuştur. Katılımcıların %45'i evli ve %55'i bekaardır. Eğitim durumları oranı ilköğretim mezunları %0,9, ortaöğretim ya da lise mezunları %18,2, ön lisans ya da lisans mezunları %65,5 ve lisans üstü mezunları %27,7'dir. Katılımcıların gelir düzeyleri ise 4250TL ve altı ücret alan %36,4, 4.250-10.000TL arası geliri olan %29,5, 10.000-15.000TL arası kazancı olan %25,5 ve 15.000TL ve üzeri geliri olanların oranı %8,6'dır.

ablo 2. Alt Boyutlara Ait Frekans (N), Aritmetik Ortalama ($\bar{X}$), Standart Sapma (S.S.) Ve Normallik Analizi Bilgileri

	N	$\bar{x}$	S.s.	Skewness	Kurtosis
Seyir Zevki	220	3,83	1,71	,129	-,938
Adaleti Sağlama	220	4,84	1,45	-1,03	,422
Devamlılık	220	4,82	,87	-1,35	-1,19
Bilgi Sahipliği	220	4,94	1,33	-,705	-,271

Araştırma ölçeğinin normallik analizi ile ilgili elde edilen veriler incelendiğinde tüm alt boyutların basıklık ve çarpıklık değerlerinin belirlenen aralıkta yer aldığı tespit edilmiş ve ölçeğin normal dağılıma sahip olduğu saptanmıştır.

Tablo 3. VAR Tutum Ölçeğinin Alt Boyutlarının Katılım Düzeyine İlişkin Farklılığının Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları (ANOVA)

Alt Boyutlar	Eğitim Düzeyi	n	$\bar{x}$	S.s.	Varyans Kaynağı	sd	F	p	Anlamlılık Düzeyi
Seyir Zevki	A: Hakem	59	4,18	1,71	Gruplararası	3			
	B: Futbolcu	51	3,98	1,54					
	C: Antrenör	49	4,16	1,57					
	D: Taraftar	61	3,10	1,77					
	TOPLAM	220	3,83	1,71					
							5,582	001*	A>D

Adaleti Sağlama	A: Hakem	59	4,82	1,57			
	B: Futbolcu	51	4,68	1,43	Gruplararası	3	
	C: Antrenör	49	4,62	1,37	Grup içi	216	
	D: Taraftar	61	5,16	1,38	TOPLAM	219	
	TOPLAM	220	4,84	1,45			1,619 ,186
	<hr/>						
Devamlılık	A: Hakem	59	4,84	0,90			
	B: Futbolcu	51	4,78	0,95	Gruplararası	3	
	C: Antrenör	49	4,75	0,81	Grup içi	216	
	D: Taraftar	61	4,90	0,85	TOPLAM	219	
	TOPLAM	220	4,83	,88			,312 ,817
	<hr/>						
Bilgi Sahipliği	A: Hakem	59	5,44	0,15			
	B: Futbolcu	51	4,69	0,20	Gruplararası	3	
	C: Antrenör	49	5,25	0,15	Grup içi	216	A>B
	D: Taraftar	61	4,42	0,17	TOPLAM	219	A>D
	TOPLAM	220	4,94	0,09			8,356 ,000* C>D
	<hr/>						

Türk futbolunda video yardımcı hakem uygulamasına yönelik tutum ölçeğinin katılım düzeyi (hakem, futbolcu, antrenör, taraftar) değişkeni üzerindeki etkisine bakıldığı tek yönlü varyans analizi sonuçları Tablo.3'de gösterilmiştir.

Elde edilen verilere göre ölçeğin seyir zevki alt boyutu ($F=5,582$; $p=0,01<0,05$) ve bilgi sahipliği alt boyutu ($F=8,356$; $p=0,00<0,05$) ile katılımcı grupları arasında anlamlı farklılık görülmektedir. Adaleti sağlama alt boyutu ($F=1,47$; $p=0,18>0,05$) ve devamlılık alt boyutu ($F=1,47$; $p=1,61>0,05$) değerlerinin katılımcı grupları olan hakem, futbolcu, antrenör ve taraftarlar ile anlamlı farklılık bulunmadığı saptanmıştır.

Anlamlı farklılık tespit edilen seyir zevki ve bilgi sahipliği alt boyutunun hangi gruplar arasında farklılık gösterdiğini belirlemek için yapılan Tukey testi sonuçlarına göre seyir zevki alt boyutunda hakemler ($\bar{x}=4,18$) ve taraftar arasında ($\bar{x}=3,10$) video hakem uygulamasının seyir zevki alt boyutunda anlamlı farklılık olduğu görülmüştür. Ayrıca video yardımcı hakem uygulaması ölçeğinin bilgi sahibi olma alt boyutundaki veriler incelendiğinde hakemler ($\bar{x}=5,44$) ile, futbolcu ($\bar{x}=4,69$) ve taraftarlar ($\bar{x}=4,42$) arasında; antrenörler ($\bar{x}=5,25$) ve taraftarlar ($\bar{x}=4,42$) arasında anlamlı farklılık olduğu saptanmıştır.

Çalışmaya 59 hakem, 51 futbolcu, 49 antrenör ve 61 taraftar olmak üzere toplam 220 kişi katılmıştır. Katılımcıların %26,3'ünü hakemler, %23,2'sini futbolcular oluşturmuştur. Antrenörlerin grup içerisindeki oranı %22,3 taraftarların ise %22,7 olarak gerçekleşmiştir.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Araştırmada elde edilen bulgulara bakıldığında VAR uygulamasının seyir zevkini düşürdüğü görüşüne sahip olan en yüksek katılımcı grubunu hakemlerin oluşturduğu ve onlardan sonra antrenörlerin bu görüşü desteklediği görülmektedir. Ayrıca video yardımcı hakem uygulamasının adaleti sağlamada önemli bir faktör olduğu görüşü hemen hemen tüm katılım gruplarının ortak görüşü olarak ön plana çıkmaktadır. Tüm grupların bu alt boyut ile ilgili olarak sergilediği tercihler olumlu görülmektedir.

Katılımcıların VAR uygulamasının Türk futbolunda devamlılığı sağlanmasını amaçlayan "devamlılık" alt boyutu ile ilgili tercihlerine bakıldığında taraftarların bu konudaki olumlu düşüncelerinin diğer paydaşlar olan hakem, futbolcu ve antrenörlerin küçük bir farkla da olsa önünde olduğu görülmektedir. Ayrıca VAR uygulaması ve içeriği hakkında kamuoyunun bilgi düzeyini ölçen "bilgi sahipliği" alt boyutundan bakıldığında toplumun yeterince bilgi sahibi olmadığı görüşünün hemen hemen tüm futbol paydaşların ortak düşüncesi olduğu söylenebilir.

Erdoğan (2021)'in, futbolcuların oynadıkları ligde uygulanan video yardımcı hakem uygulaması üzerindeki düşüncelerini incelediği çalışmasının sonuçlarına bakıldığında, VAR uygulamasının oyuncuların motivasyonunu düşürdüğü, hakemler üzerinde baskıyı azaltarak stres seviyesini düşürdüğü ve oyun içerisinde adaleti sağladığı tespit edilmiştir. Carlos ve ark. (2019); elit düzeyde oynanan futbol maçlarında video hakem uygulamasının etkisini incelediği çalışmada VAR uygulamaların doğru karar almada hakemler için yeni ve güçlü bir stratejik ortak olduğu ama buna rağmen maç sırasında duraklamaları artırdığı, devre ve maç sonrasında oyuna eklenen uzatma sürelerini arttırdığını belirtmiştir. Tamir ve ark. (2021); teknoloji ve futbol ışığında VAR örneğini araştırdığı çalışmada, uygulamanın oyun içerisinde duraklamalar meydana getirdiğini, bunun kimi zaman oyun toplam süresinin %10'unu geçtiğini ve bunun seyirciler için olumsuz algılanabileceğini belirtmiştir.

Yapılan bu araştırmada yer alan VAR uygulamasının "seyir zevki" alt boyutu ile ilgili elde edilen bulgulara bakıldığında, katılımcı gruplarının diğer parametrelere oranla daha farklı görüşlere sahip olduğu görülmektedir. Hakemler ile Taraftarlar arasında anlamlı derecede farklılık ortaya çıktığı saptanmıştır. Hakemler seyir zevki için VAR uygulamasının olumsuz etki yarattığını söylerken, taraftarların bu görüşe katılım oranı daha düşüktür. Bu anlamda hakemlerin düşüncelerinin literatürde daha önce yapılan çalışmalar ile daha çok örtüştüğü söylenebilir.

Samuel ve ark. (2020); İsrail liginde VAR uygulamasının etkisini incelediği çalışmada oyun içerisinde duraklamalara neden olsa da adalet duygusunu sağlamada video yardımcı hakem uygulamasının önemli bir rol üstlendiğine dair hakem düşüncelerine yer verilmiştir. Bu çalışmada ortaya konulan sonuç, seyir zevki düşse de, maç içerisinde doğru kararlar verilmesinin kamuoyunda olumlu izlenim yarattığını düşündürebilir. Hamstung ve Schelles (2021) İngiltere’ de taraftarların VAR konusundaki görüşlerini incelediği çalışmada, VAR uygulamasının hakem kararlarının daha adaletli olmasını büyük oranda sağladığını ama bazı kritik kararlarda hakemlerin farklı seçimler yaptığını belirtmiştir.

Zglinski (2020); “Futbolda Kurallar ve Standartlar” başlıklı araştırmasında, VAR uygulamasının hakem kararları üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğu, doğru karar verme oranını ciddi miktarda arttırdığını belirtmiştir. Ayrıca çalışmada kararların kamuoyunca tartışılmasının altında yatan temel nedenin hakemlerin kendi kararlarını vermede uyguladıkları kişisel normlar olduğu söylemiştir. Yapılan bu araştırmada elde edilen verilerin de ortalama değerlerine bakıldığında tüm katılımcı gruplarının VAR uygulamasının maçtaki kararlar konusunda adaleti sağladığına dair olumlu görüş bildirdiği söylenebilir. Katılımcı grubundaki bireylerin “adalet’ alt boyutunda anlamlı bir farklılığın oluşmamasında Hamstung ve Schelles (2021) ve Zglinski (2020) ’nin de çalışmaları vurguladığı gibi hakem kararlarının kişiden kişiye değişmesinin ve uygulamada hakemlerin ‘takdir haklarını’ farklı kullanmasının etkili olduğu söylenebilir.

Video yardımcı hakem uygulamasının kullanımının sürdürülmesinin incelendiği ‘devamlılık’ alt boyutu ile ilgili çalışmalara bakıldığında, Hamstung ve Schelles (2021); taraftarların uygulamadan genel olarak memnun olduğunu belirtilmektedir. Winand ve ark. (2021); futbolda taraftar kimliği üzerinde gerçekleşen bir inovasyon olarak betimlediği araştırmasında taraftarların kendi takımları hakkında verilen ve VAR uygulaması sonucu gerçekleşen kararlardan memnun olmasalar da uygulamanın futbolda rekabeti arttırdığının düşünüldüğü söylemiştir. Yapılan bu çalışma sonucunda elde edilen bulgular da bu görüş ile benzer özellikler taşımaktadır. ‘Devamlılık’ alt boyutunda en yüksek ortalamaya sahip grup taraftarlardır. Diğer katılım düzeylerindeki bireylerin de görüşleri VAR uygulamasının sürmesinden yana gözüke de bu konuda en büyük desteğin taraftarlar tarafından gösterildiği söylenebilir.

Oyun içerisinde karar almada yardımcı olan teknolojik gelişmelerin incelendiği Stoney ve Fetcher (2020)’nin rugby maçlarında veriler kararlar ile ilgili araştırmasında, bu uygulama ile ilgili yeterince bilgi sahibi olunmadığına dair veriler elde edilmiştir. Winand ve Fergusson (2018)’un yaptığı çalışmada da VAR uygulaması ile ilgili detaylı bilgilendirmenin olmadığı sadece sosyal medya vb. kanallardan bilgilendirme yapıldığı belirtilmiştir.

Meneuguite ve ark. (2022); Brezilya Erkekler Şampiyonasında VAR kararlarının şampiyonu belirleyecek kadar önemli etkilere sahip olduğunu, oyunun dinamiklerini kökünden değiştirdiğini belirtmiştir. Aynı çalışmada uygulamanın yeni olduğunu ve sonuç olarak elde edilen faydaların daha net anlaşılabilmesi için hem uygulamanın geliştirilmesinin hem de topluma bilgilendirme yapılmasının önemli bir etmen olduğu vurgulanmıştır.

Yapılan bu araştırma bulguları 'bilgi sahipliği' alt boyutunda katılımcı grupları arasında anlamlı farklılık olduğunu ortaya koymuştur. Bu doğrultuda hakemlerin verileri futbolcular ve taraftarlara oranla anlamlı derecede farklılık taşımaktadır. Aynı zamanda antrenörlerin de VAR uygulaması hakkında taraftarlardan daha fazla bilgi sahibi olduğu söylenebilir. Bunun nedeni olarak hakemlerin Türkiye Futbol Federasyonu bünyesinde bu konu ile ilgili eğitimler alması ve yenilikler doğrultusunda bilgilendirilmesi, antrenörler için de antrenörlük kurslarında ve ara dönemlerde verilen seminerlerin onların video yardımcı hakem uygulaması konusunda daha net ve doğru bilgiye sahip olduğu söylenebilir. Bütünsel olarak bakıldığında diğer literatür çalışmalarındaki bu alt boyutu ilgilendiren çalışmalar ile ortak değerlendirildiğinde, toplumsal anlamda VAR konusunda yeterince bilgi sahibi olunmadığı sonucu çıkarılabilir.

Sonuç olarak Video Yardımcı Hakem Uygulamasının Türk Futbolu Üzerindeki Etkileri'nin araştırıldığı bu çalışmada, ulusal anlamda değerlendirildiğinde VAR uygulamasının oyun içerisinde duraklamalara neden olması nedeniyle seyir zevkine olumsuz etki yaptığı söylenebilir. Bu parametre özelinde değerlendirildiğinde hakemlerin görüşleri anlamlı derecede taraftarların görüşlerine oranla daha farklıdır.

VAR uygulaması maç süresince verilen kararların tekrar gözden geçirilmesine ve yüksek çözünürlükte ve kalitede görüntüler eşliğinde incelenme şansını vermesi, oyuna etki edecek kritik kararların doğruluk derecesini artırdığı ve oyun içerisindeki rekabeti ve dinamizmi koruduğu düşünülebilir. VAR uygulamasının oyun içerisinde korunması gereken "adalet" olgusunu ve hak edenin kazanmasını sağlaması açısından önemli bir kavram olduğu farklı gelir düzeylerinden ve farklı katılım seviyelerinden oluşan örneklem grubunun verdiği cevaplar ile de görülmektedir. VAR konusunda gerek görsel medya gerekse sosyal medyada dönem dönem olumsuz eleştiriler yer alsa da çalışma sonucu elde edilen bulgular video yardımcı hakem uygulamasının devam etmesinin ve geliştirerek uygulanması gerektiğini düşündürmektedir. VAR konusunda yer alan tartışmaların kaynağında hakemlerin karar verme konusunda farklı normlara sahip olmasının yanında toplumun bu uygulama hakkında yetersiz bilgi sahibi olmasının da etkisi olduğu şeklinde açıklanabilir. Uygulama hakkında bilgi sahibi olma parametresi olarak bakıldığında hakemlerin, futbolcular ve taraftarlardan; antrenörlerin de taraftarlardan anlamlı derecede daha fazla uygulama hakkında bilgi sahibi olduğu söylenebilir. Bu

araştırmada kullanılan tüm alt boyutlar kendi içinde değerlendirildiğinde, ayrıca hem bu araştırma hem de literatürde yer alan diğer çalışmalar bütünsel olarak değerlendirildiğinde, VAR uygulamasının, maç içindeki adaleti sağlamakta önemli bir faktör olarak ön plana çıktığı ve uygulamanın devamlılığının ve yaygınlaştırılmasının sağlanmasının Türk futbolunun gelişimi açısından önemli bir kriter olabileceği düşünülmektedir.

ÖNERİLER

VAR uygulamasının geliştirilmesine yönelik hangi kararların bu uygulamaya eklenmesi gerektiği konusunda araştırma yapılabilir.

Türkiye Süper Ligi'nde VAR uygulamasının faaliyete geçtiği sezondan itibaren düzeltilen hatalı kararların analizi yapılarak maç içerisinde doğru karar verme oranını ne kadar artırdığına yönelik çalışmalar yapılabilir. Bu çalışmalar uluslararası düzeyde organize edilen turnuvalar için de uygulanabilir.

VAR ve AVAR uygulamasında görev alan hakemlerin bilişsel performanslarına yönelik olarak Stroop ve Flanker testleri uygulanabilir.

Seyir zevkinin azalmaması için hakemin VAR monitörü başında kalacağı süreye ilişkin olarak bir süre kısıtlaması getirilebilir.

Video yardımcı hakem uygulamasında ortaya çıkan sorunlar ile ilgili olarak Türkiye Futbol Federasyonu ve Merkez Hakem Komitesi liderliğinde ülke çapında çalıştaylar düzenlenebilir.

KAYNAKÇA

- Armenteros, M., Benitez, A. J., ve Betancor, M. Á. (2020). The Use of Video Technologies in Refereeing Football and Other Sports. New York: Routledge
- Carlos L.P., Ezequiel R and Kalén A. (2019). How does Video Assistant Referee (VAR) modify the game in elite soccer? International Journal of Performance Analysis in Sport, 19:4, 646-653, DOI: 10.1080/24748668.2019.1646521
- Cevahir E. (2020). Spss ile Nicel Veri Analizleri. Kibele Yayınları No: 116 İnceleme – Araştırma Dizisi: 23
- Cruz, P.M.C. (2012). Tomada de decisão do árbitro de futebol de primeira categoria (Unpublished Master's thesis, Universidade de Lisboa) Faculdade de Motricidade Humana, Lisboa
- Demir, M. (2019). Endüstriyel Futbol ve Futbolda Teknoloji Kullanımı. Geçmişten Geleceğe Televizyon Yayıncılığı, 93-97

- Dyer, B. (2015). The controversy of sports technology: a systematic review. SpringerPlus 2; 4: 524
- Erdoğan, Ç. H. (2021). Futbolcuların Video Yardımcı Hakem "VAR" Sistemi Hakkındaki Görüşleri. Kilis 7 Aralık Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi, 4 (2), 113-123.
- FIFA (2022). Video assistant referees (VAR), <https://football-technology.fifa.com/en/media-tiles/video-assistant-referee-var/> Erişim Tarihi: 01.08.2022
- Hamsund T. ve Scelles N. (2021). Fans' perceptions towards video assistant referee (VAR) in the English premier league. Journal of Risk and Financial Management, 14(12), 573.
- IFAB. (2019). Oyun Kuralları 2019/20. Zurich: International Football Association Board
- Jan Zglinski (2022). Futbol, Spor, Etik ve Felsefede Kurallar, Standartlar ve Video Yardımcı Hakem, 16:1, 3-19, DOI: 10.1080/17511321.2020.1857823
- Kayhan, R. F., Bardakçı, S. ve Caz, Ç. (2020). Türk Futbolunda Video Yardımcı Hakem (VAR) Uygulamasına Yönelik Tutum Ölçeği geliştirilmesi. OPUS–Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, 16(27), 571-596.
- Kotan, R. (2004). Profesyonel Futbol Takım Taraftarlarının Fair Play Anlayışları Üzerine Bir Araştırma (Trabzon İl Örneği). Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Beden Eğitimi Ve Spor Anabilim Dalı
- Lex, H., Pizzera, A., Kurtes, M., and Schack, T. (2015). Influence of players' vocalisations on soccer referees' decisions. European Journal of Sport Science, 15(5), 24–28.
- Mangiafico, Salvatore S. (2016). Summary and Analysis of Extension Program Evaluation in R, version 1.18.1., Rutgers Cooperative Extension, New Brunswick, NJ.
- Meneguite Y.; Leite L.B.; Correia Da Silva D.; Gomes De Moura A.; Lavorato V.N. (2022). Influence of the video assistant referee (VAR) on the Brazilian Men's Soccer Championship Journal of Physical Education and Sport ® (JPES), Vol. 22 (issue 4), Art 108, pp. 858 - 862, April 2022
- Pallant, Jullie. (2017). SPSS Kullanma Kılavuzu, Çev: Sibel Balcı ve Berat Ahi, 2. Baskı, Anı Yayıncılık, Ankara
- Samuel RD, Galily Y, Filho E and Tenenbau G (2020). Implementation of the Video Assistant Referee (VAR) as a Career Change-Event: The Israeli Premier

League Case Study. *Front. Psychol.* 11:564855. doi: 10.3389/fpsyg.2020.564855

Spitz, J., Wagemans, J., Memmert, D., Williams, A. M. and Helsen, W. F. (2021). Video assistant referees (VAR): The impact of technology on decision making in association football referees. *Journal of Sports Sciences*, 39(2), 147-153.

Stoney, E. and Thomas Fr. (2020). "Are fans in the stands an afterthought?": Sports events, decision-aid technologies, and the television match official in rugby union. *Communication & Sport*.

Tabachnick, B. G. and Fidell, L. S. (2013). *Using multivariate statistics (Sixth Edition)*. USA: Pearson Education Limited.

Tamir I. ve Bar-Eli, M. (2021). The moral gatekeeper: Soccer and technology, the case of Video Assistant Referee (VAR). *Frontiers in psychology*, 11, 613469.

TFF (2022). Türkiye Futbol Federasyonu <https://www.tff.org/default.aspx?pageID=293> Erişim Tarihi: 12.08.2022

Winand, M., Christopher S., Sebastian M., and Mathieu M. (2021). "Sports Fans and Innovation: An Analysis of Football Fans' Satisfaction with Video Assistant Refereeing through Social Identity and Argumentative Theories." *Journal of Business Research* 136: 99–109.

Winand, Mathieu, and Craig Fergusson. (2018). More decision-aid technology in sport? An analysis of football supporters' perceptions on goal-line technology. *Soccer & Society* 19: 966–85.

Yıldıran, G. (1992). Sporda Fair Play Kavramının Tarihsel Boyutları. *Spor Bilimleri II. Ulusal Kongresi Bildirileri*. 3, 174-179.

ENDERUN DERGİSİ
JOURNAL OF ENDERUN

e-ISSN: 2618-592X

YIL/YEAR: 2022 CİLT/VOL: 6 SAYI/ISSUE: 2

Çevrimiçi olarak / Available online at www.dergipark.org.tr/tr/pub/enderun

**KAYSERİ HÜRMETÇİ SAZLIĞI'NIN MEVCUT DURUMU VE TURİZME
KONU OLMA YETERLİLİĞİ**

THE CURRENT SITUATION OF KAYSERİ HÜRMETÇİ REEDS AND ITS
ADEQUACY AS A SUBJECT FOR TOURISM

Gönderim Tarihi:
28/08/2022

Turan ŞİMŞEK

Milli Eğitim Bakanlığı Kayseri Çetin Şen Bilim ve Sanat
Merkezi, E-mail: turansimsek75@hotmail.com, ORCID
Numarası: 0000-0003-2323-9922

Kabul Tarihi:
07/10/2022

Serkan AYKAR

Milli Eğitim Bakanlığı Kayseri Mehmet Tarman
İlköğretim Okulu, E-mail: serkanaykar@gmail.com,
ORCID Numarası: 0000-0002-0691-5469

ÖZET

Bu çalışmanın amacı Hürmetçi Sazlığı'nın alternatif turizm potansiyelini ortaya koymak, güçlü ve zayıf yönlerini, tehdit ve fırsatları belirlemektir. Bu amaç doğrultusunda geniş bir literatür taraması yapılmış, araştırmaya konu olan Kayseri ili Hürmetçi Sazlığı sulak alanı SWOT analizine ve Prişkin'in kontrol listesi yaklaşımına tabii tutulmuştur. Ayrıca sazlık alanının turizm potansiyeline yönelik tutum ve davranışların belirlenmesi amacıyla 14 sorudan oluşan bir anket hazırlanmış ve yöre halkına uygulanmıştır. Elde edilen bulgular literatürle desteklenerek, çalışmanın amacına uygun tespit ve öneriler geliştirilmeye çalışılmıştır. Uzman görüşleri doğrultusunda yapılan değerlendirmede Hürmetçi Sazlık alanının turizme konu olma yeterliliğinin düşük – orta düzey olarak değerlendirildiği, sazlık alanının çevresel bozulmaya maruz kaldığı ve destekleyici altyapı olanaklarından yoksun olduğu tespit edilmiştir. Çalışma Hürmetçi Sazlığı'nda eksik olan altyapı ve üstyapı yeterliliklerinin tamamlanması için acil önlemlerin alınması gerektiğini, alanın sahip olduğu hassas ekosistemin sürdürülebilirliği

açısından buradaki turizm faaliyetlerinin alandaki biyolojik çeşitliliğe ve ekosistemin bütünlüğüne zarar vermeden sürdürülebilir doğal kaynak kullanımı ilkesine bağlı kalarak uygulanması gerektiğini ortaya koymuştur.

Anahtar Kelimeler: Hürmetçi Sazlığı, Alternatif Turizm, Kontrol Listesi Analizi, GZFT Analizi

ABSTRACT

The aim of this study is to reveal the alternative tourism potential of Hürmetçi Reeds, to determine its strengths and weaknesses, threats and opportunities. For this purpose, an extensive literature review was conducted, and the Hürmetçi Reeds wetland of Kayseri province, which is the subject of the research, was subjected to SWOT analysis and Priskin's checklist approach. In addition, a questionnaire consisting of 14 questions was prepared and applied to the local people in order to determine the attitudes and behaviors towards the tourism potential of the reed area. The findings were supported by the literature, and it was tried to develop determinations and suggestions suitable for the purpose of the study. In the evaluation made in line with the expert opinions, it has been determined that the adequacy of being a subject of tourism in the Hürmetçi Reeds area is considered as low-medium level, the reed area is exposed to environmental degradation and lacks supporting infrastructure opportunities. The study revealed that urgent measures should be taken to complete the missing infrastructure and superstructure qualifications in Hürmetçi Reeds, and in terms of the sustainability of the sensitive ecosystem of the area, tourism activities here should be implemented by adhering to the principle of sustainable natural resource use without harming the biodiversity in the area and the integrity of the ecosystem.

Keywords: Hürmetçi Reeds, Alternative Tourism, The Checklist Analysis, SWOT Analysis

Giriş

Kökeni eski zamanlara ait olan turizm; Latince “tornus” kelimesinden türetilmiş olup; geri dönmek, etrafını dolaşmak anlamlarında kullanılır. “Tornus” kelimesinden türeyen turizm ise, aynı anlam içerisinde batı dillerinde de mevcuttur. “Tour” ve “touring” sözcükleri bu kelimedenden türemiştir. “Tour” kelimesi; bir hareketi, dolaşmayı ve başlangıç yerine geri dönmeyi ifade etmektedir (Mollayakub, 2019:16).

Turizm; seyahat edilen yerin hem tarihini öğrenmek hem de doğal güzelliklerini

görmek ya da tedavi olmak gibi çeşitli amaçlarla seyahat eden bireylerin yaşam kalitelerinin yükselmesinde oldukça etkilidir. Bu çerçeve içerisinde ülkeler, potansiyel turistik faaliyetlerinin ihtiyaç duyacağı alanları karşılayabilmek adına plan ve projeler üretmektedir. Bu da ülkelerin gelişimine, yenilenmesine süreklilik sağlamaktadır (Mollayakub, 2019:1). Günümüzde turizm, döviz girdisini arttırıcı, istihdam yaratıcı, bölgeler arası ekonomik dengesizliği giderici özellikleriyle ülke ekonomisine katkı sağlayan, toplum ve kültür bakımından uluslararası iletişimi gerçekleştirebilen ve birleştirici özelliği ile dünya barışının sağlanmasında büyük etkisi olan endüstrilerden birisi konumundadır. Turizm, ilgili ülkelerde yarattığı ekonomik sonuçlar açısından değerlendirildiğinde, özellikle ödemeler dengesine olan katkısı ve doğurduğu ekonomik canlılık, pek çok ülke için turizmi cazip bir hale getirmiş olup, kalkınma planlarında geniş bir yer verilmesini sağlamıştır (Çuhadar, 2019: 1).

Ülkeler için en önemli gelir kaynakları arasında yer alan turizm faaliyetleri, uluslararası boyutta, sosyal, siyasi, kültürel ilişkilerin gelişmesinde ve daha birçok alanda katkıda bulunmaktadır. Ayrıca turizm faaliyetleri ulusların birbirlerini anlaması, bireylerin tarihsel süreci anlamaları ve dünyanın geçirdiği değişimi yaşayarak görebilmeleri açısından da oldukça önemlidir (Akat, 2006: 10). Bu kapsamda, ekonomik gelir yaratan önemli bir unsur olarak turizm faaliyetleri, ekoturizm ilke ve prensipleri doğrultusunda planlanmalı (Ceylan, 2013:56) ve yerel halkı korumaya yönelik bir anlayış temelinde gerçekleştirilmelidir (Akoğlan ve Bahçe, 2009: 98-101).

Alternatif turizm faaliyetleri olarak adlandırılan birçok etkinliğe kaynak oluşturan sulak alanlar; suları durgun veya akıntılı, tatlı, acı veya tuzlu, altı metreyi geçmeyen derinlikleri kapsayan, su kuşları ve diğer canlıların yaşama ortamı olarak önem taşıyan, bataklık, sazlık ve turbiyeler ile bu alanların kıyı kenar çizgisinden itibaren kara tarafına doğru ekolojik açıdan sulak alan kalan bölgelerdir (Alaeddinoğlu ve Aydın, 2018:370). Ekolojik dengenin korunması açısından önem arz eden bu alanlar, turizm açısından da kuş gözlemciliği, avcılık, kuş türlerinin fotoğraflanması, çevre yürüyüşleri ve atlı geziler gibi birçok aktiviteye ev sahipliği yapar.

Kayseri ilinde bu potansiyelde önemli bir yeri olan Hürmetçi Sazlığı birçok göçmen kuşa ev sahipliği yapmaktadır. Bununla birlikte Hürmetçi Sazlığı diğer fauna ve flora zenginlikleri foto-safari, doğa gezileri, atlı geziler, çiftlik turizmi vs. gibi çok çeşitli etkinliklere olanak sağlayacak potansiyel barındırmaktadır (Özer 2021:37). Hürmetçi Sazlığı Türkiye'nin Önemli Kuş Alanı listesinde ve 2003 yılında belirlenen Türkiye'nin Önemli Doğa Alanları listesinde yer almaktadır. Çalışma, içerisinde barındırdığı 136 çeşit farklı ornito faunası ve Sultan Sazlığına yakınlığıyla ornito turizmi açısından potansiyeli değerlendirilmesi gereken, korunan sulak alanlardan biri olan Hürmetçi Sazlığı'nın alternatif turizm potansiyelini ortaya koymayı, güçlü ve zayıf yönlerini, tehdit ve fırsatları belirlemeyi, doğal miras ve doğal kaynaklar ile

sürdürülebilir çevre bağlamında ekolojik dengeyi korumanın önemine ilişkin farkındalık oluşturmayı amaçlamıştır.

1.Kavramsal Çerçeve

1.1. Alternatif Turizm Kavramı

Alternatif turizm kavramı literatürde “soft (hassas) turizm”, “korumacı turizm”, “yeşil turizm”, “doğaya yönelik turizm”, “ekoturizm”, “uygun turizm”, sürdürülebilir turizm”, “ilerleyici turizm” gibi turizm çeşitleri ile birlikte anılmaktadır. Ancak alternatif turizmin tanımlanması ve açıklanması bunlarla da sınırlı kalmamıştır. Alternatif turizm kavramı günümüzde yerini sürdürülebilir turizm kavramına bırakmıştır. Ancak her alternatif turizm türü sürdürülebilir turizm olarak algılanmamalıdır. Çünkü bazı turizm türleri, kitle turizmine alternatif olabilir, fakat sürdürülebilir olmayabilir. Alternatif turizmi, etkinliğin yönelimine göre doğa temelli alternatif turizm veya kültürel kaynaklara yönelen sosyokültürel alternatif turizm olarak sınıflandırmak olanaklıdır. Doğa temelli alternatif turizm, ekoturizm olarak da isimlendirilmektedir. Ayrıca yat, sağlık, macera, spor, gençlik turizmi ve kongre turizmi, bu turizm yaklaşımının çeşitleri arasında yer almaktadır (Erdoğan, 2003:317).

Tablo 1. Alternatif Turizm Türleri

Doğa Temelli Alternatif Turizm	Eko-turizm Yayla Turizmi Dağ Turizmi Akarsu Turizmi Termal Turizm Kış Turizmi Kırsal Turizm Dağ ve Doğa Yürüyüşü Turizmi Atlı doğa turizmi Sualtı Dalış Turizmi Yön Bulma Turizmi Hava Sporları Turizmi Balon Turizmi Kuş Gözlemciliği Turizmi Yaban Hayat Gözlemciliği Turizmi Botanik Turizmi Olağanüstü Olayları İzleme Turizmi
	Kültürel Miras Hüzün Turizmi

Kültür Temelli Alternatif Turizm	Etnik Turizm Kent Turizmi Özel Etkinlik Turizmi
Özel İlgi Temelli Alternatif Turizm	Golf Turizmi Uzay Turizmi Yat Turizmi Av Turizmi Mağara Turizmi Macera Turizmi Alışveriş Turizmi Şarap Turizmi Gastronomi Turizmi Film Turizmi
Eğitim Temelli Alternatif Turizm	Kongre Turizmi Gençlik Turizmi

*(Bu tablo; Ceylan vd. (2019) "Alternatif Turizm Türleri İle İlgili Bir Literatür Taraması" Karakuş ve Çoban'ın (2019) "Doğa Temelli Alternatif Turizm Türleri" adlı çalışmalarından esinlenilerek oluşturulmuştur. Doğaya ve özel ilgiye dayalı alternatif turizm türleri birçok kaynakta Eko-Turizm Kapsamında değerlendirilmektedir (Bkz. Gök, 2020).

Küçük ölçekli ve yoğunluğu az olan bir turizm türü olarak düşünülen alternatif turizm mülkiyet hakkı, yerel halkın lehine olacak şekilde yabancı yatırımlardan ziyade küçük ölçekli ve aile işletmesi olarak yürütülmektedir. Turizm ile ilgili bölgesel ve yerel planlamada toplumsal katılımı gerekli kılan alternatif turizm, hem çevresel hem de kültürel anlamda sürdürülebilirliği vurgular, savunulan birçok görüş alternatif turizmin kitlesel turizme karşı oluşan bir hareket olduğunu göstermektedir. Genel hatlarıyla incelendiğinde alternatif turizmin, sürdürülebilirliği ve gelişmekte olan/az gelişmiş bölgelerdeki yerel halkı korumaya yönelik bir anlayış temelinde yapıldığı ifade edilebilir.

Alanyazında farklı sınıflandırmaları olduğu bilinen alternatif turizmin özellikleri aşağıdaki gibi sıralanmaktadır:

- ✓ Alternatif turizm, genel olarak küçük ölçeklidir.
- ✓ Alternatif turizm, yerel halka öncelik tanır.
- ✓ Alternatif turizm, sürdürülebilir turizm kapsamı içerisinde, doğal, tarihi ve kültürel kaynakları koruyan ve her türlü yaşama kapasitesini dikkate alan bir gelişimi ön görür.
- ✓ Alternatif turizm, gelişim sürecinde tüm paydaşların katılımını sağlar.

- ✓ Alternatif turizm ürünleri sürdürülebilir gelişim felsefesine uygun olarak, hem yerel halkın hem de tüketicinin yaşam kalitesini artıracak nitelikte olmalıdır.
- ✓ Alternatif turizm, sürdürülebilir anlayış çerçevesinde sosyal ve fiziksel kapasiteyi aşmayacak şekilde yapılmalı, bununla birlikte ekonomik rasyonelliği de gözetmelidir.
- ✓ Alternatif turizmde; büyük grup tüketimi değil, daha küçük gruplar ve bireysellik söz konusudur. Alternatif turizme çevrecilik boyutu yüklenmiş, doğal ve kırsal alanların korunmasına yönelik bir anlayış gelişmiştir. Bu anlayışa göre doğayı değiştirmeden, kaynakları tüketmeden ve bozmadan kullanmak esastır. Böylece sürdürülebilir bir turizm faaliyeti oluşmaktadır (Akoğlan Kozak ve Bahçe, 2009: 98-101).

2. MATERYAL VE YÖNTEM

Araştırmada nitel veriler; görüşmeler, gözlemler, fotoğraflar, haritalar ve dokümanlar yoluyla elde edilmiştir. Nicel verilere ise betimsel araştırma modeli kullanılarak ulaşılmıştır. Araştırmaya konu olan Kayseri ili Hürmetçi Sazlığı sulak alanı GZFT analizine ve Prişkin'in kontrol listesi yaklaşımına tabii tutulmuştur. Ayrıca sazlık alanının turizm potansiyeline yönelik tutum ve davranışların belirlenmesi amacıyla 14 sorudan oluşan bir anket hazırlanmış ve yöre halkına uygulanmıştır. Elde edilen bulgular literatürle de desteklenerek, çalışmanın amacına uygun tespit ve öneriler geliştirilmeye çalışılmıştır. Araştırmanın problem cümlesi "Hürmetçi Sazlığı'nın alternatif turizm potansiyeli nasıldır ve bu potansiyelin değerlendirilmesi için neler yapılabilir?" şeklinde oluşturulmuştur.

Çalışmanın alt problemleri ise şu şekilde sıralanabilir:

1. Hürmetçi sazlık alanının doğal ortam özellikleri ile alternatif turizmin doğal ortam gerektiren özellikleri arasında bir ilişki var mıdır?
2. Hürmetçi sazlık alanının sosyo-iktisadi ve kültürel değerleri ile alternatif turizm arasında ilişki var mıdır?
3. Hürmetçi sazlık alanının alternatif turizm planlamasına yönelik çalışmalar ile alternatif turizm faaliyetlerinin başarısı arasında bir ilişki var mıdır?

2.1. Veri Toplama Aracı

Çalışmadaki bulgular, Hürmetçi Sazlığı alanının turizm potansiyelinin değerlendirilmesine yönelik tutum ve görüşlerin belirlenmesini içeren 14 sorudan oluşan ve yöre halkına uygulanan anket, GZFT analizi ve Prişkin'in kontrol listesi yaklaşımıyla elde edilmiştir. Temel alınan yaklaşıma bağlı kalınarak söz konusu alan; çekim seviyeleri, altyapı destekleri, çevresel bozulma seviyesi ve ulaşılabilirlik kategorileri altında değerlendirilmiştir. Çekim seviyeleri; bir alanın doğa temelli

turizmin herhangi bir çeşidine konu olabilecek özelliklerini içerecek şekilde, 1’den 10’a kadar puanlandırılmış (1=çok kötü, 10=çok iyi) ve bu kategori 10 alt maddede derecelendirilmiştir. Alt yapı destekleri ise; turizm alanının uzun süreli ve sürdürülebilir gelişimi için gerekli olan temel altyapı desteklerini içermektedir. Bu kategorideki 8 alt başlık, evet ve hayır soruları şeklinde düzenlenmiş ve bunların her biri 1’er puan üzerinden değerlendirilmiştir. Ancak alt başlıklar arasında yer alan gölgelik ve barınaklar 3 puan üzerinden puanlandırılmıştır. Çevresel bozulma seviyesi ile alanın kendi doğasından ve/veya insanların alana verdiği zararlardan kaynaklanan bozulmanın ölçülmesi amaçlanmış olup, her bir alan, 10 alt maddede 1’den 10’a kadar puanlandırılmıştır (1=çok fazla, 10=çok az). Ulaşılabilirlik; ziyaretçiler tarafından deneyimlenen yokuş veya eğimli yolda yürümekten kaynaklanan zorluğun derecesinden, belirlenen alana ulaşılabilirlik ve araç çeşidine kadar birçok faktörü içermektedir. Bu kısmın değerlendirilmesinde 5’li Likert ölçeğine başvurulmuştur (1=çok olumsuz, 5=çok olumlu) (Prişkin, 2003: 499-528).

2.2. Verilerin Analizi

Araştırmanın nicel verilerinin elde edilmesinde kullanılan araçlardan yöre halkı anketi ve Prişkin’in kontrol listesi analizi sonuçları SPSS programı ile değerlendirilmiştir. Nitel verilerin analizinde Hürmetçi Sazlığı ile ilgili literatür taranmış, saha gezisi yapılmış, Hürmetçi Sazlığı Sulak Alan Revize Yönetim Planı incelenmiş, (Orman ve Su İşleri Bakanlığı, 2017: 1-164). Hacılar Belediyesi, Kayseri OSB ve DSİ 12. Bölge Müdürlüğünden temin edilen veriler derlenmiş, gerekli analiz ve çözümler yapılarak, çalışma tamamlanmıştır.

Çalışma alanının analizinde uydu görüntülerinden, arazi gözlemlerinden, Coğrafi Bilgi Sistemi (CBS) teknolojileri kullanılarak hazırlanmış lokasyon haritalarından ve benzer araştırma örneklerinden yararlanılmıştır. Ayrıca Hürmetçi Sazlığı’nın mevcut durumu ve turizme konu olma potansiyeli Prişkin’in kontrol listesi analizine tabi tutulmuş bu konuda farklı mesleklerden 16 uzmanın görüşüne başvurulmuştur. Literatür taramaları ile saha gezisi doğrultusunda şekillenen araştırma sonucunda elde edilen bulgular doğrultusunda Hürmetçi Sazlığı’nın var olan turizm potansiyeli GZFT analizi ile ortaya konulmaya çalışılmıştır.

2.3. Araştırmanın Etik Yönü

Saha incelemesi, analiz çalışmaları ve çalışma anketi uygulamaları, Kayseri Melikgazi İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü’nün 09.03.2022 tarih ve E – 62581312-44-45382193 sayılı etik kurul onayı ile gerçekleştirilmiştir. Çalışmaya katılım sağlayan yöre halkı ve alan uzmanları için “Bilgilendirilmiş Onam Formu” doldurulmuş, katılımcılar ve alan uzmanları araştırmanın amacı ve içeriği hakkında bilgilendirilmiştir.

3. BULGULAR

3.1. Araştırma Nicel Verileri

Araştırma kapsamında yöre halkına uygulanan anket ve uzman görüşlerine sunulan Prişkin kontrol listesi analizinin güvenilirlik düzeyini saptamak amacıyla iç tutarlığın bir ölçütü olan Cronbach α katsayısı kullanılmıştır. Bir testin güvenilirlik katsayısının 1'e yaklaşması güvenilirliğin yüksek olduğu yani ölçme sonuçlarına karışan tesadüfi hataların az olduğu anlamına gelir. Genel olarak bir testin güvenilirliğinin yorumlanmasında hesaplanan güvenilirlik katsayısının 0.700 ve daha yüksek olması yeterli görülmektedir (Büyüköztürk, 2011). Elde edilen verilere göre ölçeğin tüm alt boyutları ve geneli için güvenilir olduğu görülmektedir. Bu araştırma için Hürmetçi Sazlığının turizm potansiyelini yöre halkı açısından değerlendirmeyi sağlayan anketin Cronbach-alpha iç tutarlılık katsayısı 0.490, uzman görüşlerine başvurduğumuz Prişkin kontrol listesi analizi anketi Cronbach-alpha iç tutarlılık katsayısı ise 0.853 olarak bulunmuştur. Hürmetçi Sazlık alanının turizm potansiyelini yöre halkı açısından değerlendirdiğimiz ankete 38 kişi katılırken, Hürmetçi Sazlık alanı turizm potansiyelini Prişkin'in kontrol listesi analizi açısından değerlendirdiğimiz ankete ise 4'ü doğa sporu ile uğraşan uzman rehber, 2'si turizmci, 5'i peyzaj mimarı, 2'si coğrafyacı, 1'i biyolog ve 2'si de sanat tarihçisi olmak üzere toplam 16 uzman katılım sağlamıştır.

Tablo 2: Hürmetçi Sazlığı Yöre Halkı Anketi t-Testi Analizi Sonuçları (n = 38)

Yöre Halkı Açısından Hürmetçi Sazlık Alanı Turizm Potansiyeli	t	df	Sig.	Ortalama Fark	Alt Sınır	Üst Sınır
Toplam	28.3492	37	.000	4.1766	3.9195	4.4357

Tablo 3: Kontrol Listesi Yaklaşımı Anketi t-Testi Analizi Sonuçları (n = 16)

Kontrol Listesi Yaklaşımı Kategorileri	t	df	Sig.	Ortalama Fark	Alt Sınır	Üst Sınır
Cazibe çeşitliliği	7.7391	15	.000	4.7000	3.3522	6.0477
Erişilebilirlik	15.7265	15	.000	4.1562	3.5891	4.7364
Destekleyici alt yapı	4.7798	15	.000	0.5000	1.6577	4.3244
Çevresel bozulma	5.8238	15	.000	5.2500	2.5225	5.3994
Toplam	8.5173	15	.000	3.5390	2.7803	5.1269

Tablo 2 ve 3' den de anlaşılacağı üzere çalışmada kullanılan anketlere dayalı olarak yapılan analizlerde istatistiksel anlamlılık düzeyi $P < .05$ anlamlılık derecesi ile % 95'lik güven aralığında değerlendirilmiştir.

Tablo 4: Yöre Halkı Açısından Hürmetçi Sazlık Alanı Turizm Potansiyeli Betimsel Analiz Sonuçları (n = 38)

Hürmetçi Sazlık Alanı Turizm Potansiyeli	N	Min.	Max.	M	Std. Sapma	Ağırlıklı Ort.	Sonuç
Toplam	38	14	70	58.47	0.7881	4.1767	Yüksek

Tablo 4’de de görülebileceği üzere ankete katılım sağlayan 38 yöre halkı sakini Hürmetçi Sazlık alanını yüksek düzey turizm potansiyeli bulunan bir bölge olarak değerlendirmiştir.

Tablo 5: Hürmetçi Sazlık Alanının Turizme Konu Olma Yeterliliği (n = 16)

Uzman Görüşleri Açısından Hürmetçi Sazlık Alanının Turizme Konu Olma Yeterliliği	N	Min.	Max.	M	Std. Sapma	Ağırlıklı Ort.	Sonuç
Cazibe çeşitliliği	16	0	100	47.00	2.5292	4.7000	Orta çeşitlilik
Erişilebilirlik	16	0	25	8.31	1.6425	4.1550	Düşük - orta
Destekleyici alt yapı	16	0	100	20.93	2.5230	2.9900	Düşük
Çevresel bozulma	16	0	100	39.81	2.7374	3.9810	Düşük - orta
Toplam	16	0	81.25	29.01	2.3580	3.9565	Düşük - orta

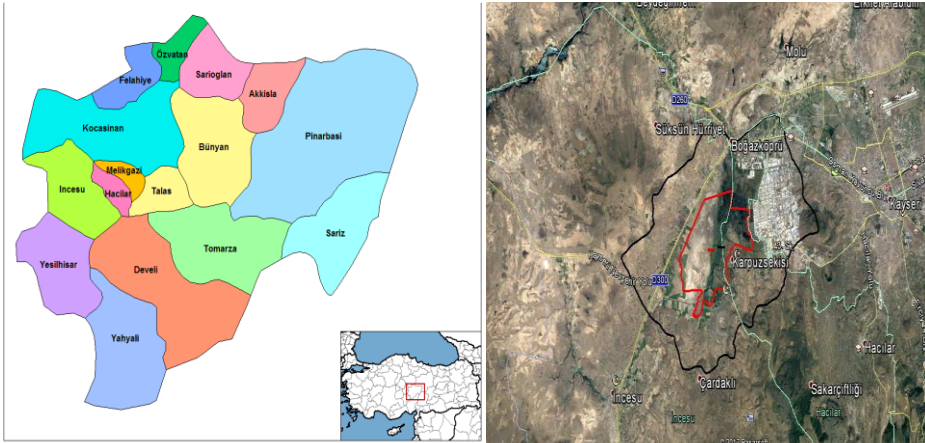
Tablo 5’den de anlaşılacağı gibi uzman görüşleri doğrultusunda yapılan değerlendirmede Hürmetçi Sazlık alanının turizme konu olma yeterliliğinin düşük – orta düzey olarak görüldüğü tespit edilmiştir. Ayrıca cazibe çeşitliliği açısından orta çeşitlilik olduğu değerlendirilen sazlık alanın çevresel bozulmaya maruz kaldığı ve destekleyici altyapı olanaklarından yoksun olduğu belirtilmiştir.

3.2. Araştırma Nitel Verileri

3.2.1. Araştırma Sahasının Genel Coğrafi Özellikleri

Hürmetçi Sazlığı Kayseri il merkezinin 13 kilometre güneybatısında, yüzölçümü 1513,00 ha, sulak alan büyüklüğü 3100,00 ha, yüksekliği 1030 m – 1270 m, 35,34°D boylam ile 38,72°K enlem aralığında Hacılar ve İncesu ilçe sınırlarında yer alır (Şekil 1,2). Güneyinde Erciyes Dağı bulunan ulusal öneme haiz sulak alanlar statüsü bulunan sazlığın beslendiği ana kaynaklar Vanvanlı Çayı ve Dokuzpınar'dır. Hürmetçi Sazlığı, yarı kapalı bir havza olan Karasaz Ovası'nın bir parçasıdır. Alanda yağışlı sezonda küçük bir su aynası ve çevrede tuzcul bozkır yaşam alanları bulunmaktadır. En derin yeri 1 metre olan sazlığın derinliği ve yayılımı mevsimsel olarak değişir (Özer, 2021:42).

Şekil 1: Yer Bulduru Haritası

Kaynak: Orman ve Su İşleri Bakanlığı, 2017: 6.

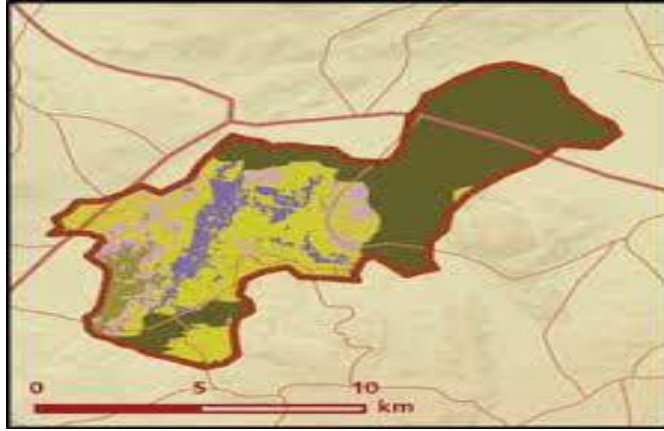
Hürmetçi Sazlık alanı (şekil 1), karasal ve sulak alan habitatları olarak iki başlık altında incelenebilir. Sulak alan habitatı, sığ bir tatlı su gölü, sulak çayırlar ve sazlıklardan oluşmaktadır. Sazlık alanında yapılan çalışmalar birkaç nokta hariç alandaki su kalitesinin 2. ve 3. düzeyde olduğunu ortaya koymuştur. Hürmetçi Sazlığı habitatı içerisinde yer alan sazlıklar göç sırasında konaklayan ve alanda üreyen birçok kuş türüne ev sahipliği yapmaktadır (Kurtaslan vd., 2007; dogadernegi).

Şekil 2: Araştırma Sahası ve Yakın Çevresinin Uydur Görüntüleri

Kaynak: Kurtaslan vd., 2007:387 ; Şimşek,2021.

Şekil 3: Hürmetçi Sazlığı Önemli Doğa Alanı Bitki Örtüsü Haritası

Kaynak: Kurtaslan vd.,2022 ; www.dogadernegi.org/kitaplar/s.118-119.

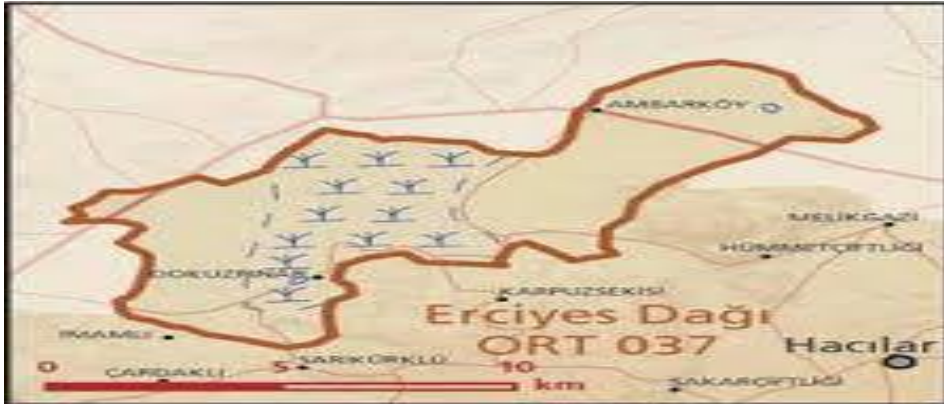
Alandaki köy yerleşimleri civarında arpa, buğday vb. tahıl ürünleri yetiştirilir (Şekil 3). Sulak çayırlar, manda otlatması için mera olarak kullanılmaktadır. Göl kısmı, su kuşlarının temel habitatlarından birisini oluşturur ve su içi bitkilerini barındırması açısından önemlidir. Drenaj kanalları ve sulak çayırlar içerisinde yer alan su birikintileri de alanda suyun yüzeyde görülebildiği alanlardır (OSİB 2017: 26) Ayrıca, göl yüzeyinin kıyıya yakın kesimlerinde ve drenaj kanallarının içerisinde yer alan sazlıklar da kuş türlerinin üremesi ve saklanması için uygun alanlar olduklarından önem arz etmektedir (Fotoğraf 1,2,3,4).

Fotoğraf: 1,2,3,4. Hürmetçi Sazlığı'nda Bulunan Tatlı Sığ Gölüne Ait Görüntüler

Kaynak: Şimşek, 2022.

Şekil 4: Hürmetçi Sazlığı Önemli Doğa Alanı Topografya Haritası

Kaynak: Kurtaslan vd.,2022 ; www.dogadernegi.org/kitaplar/s.118-119.

Eğim açısından Hürmetçi Bataklıkları büyük bir çanak olarak tanımlanabilir. Şekil 4'de görülebileceği gibi, alanın orta kısmı en az eğimli düz bir zemindir. Düz zemin, göl yüzeyini oluşturan ve daha sonra alanın kuşların yaşamasına izin veren suyun

havuzlanmasını barındırır. Eğim, Hürmetçi Sazlığı'nın oluşumunu ekolojik açıdan belirleyen en önemli faktörlerden biridir. Alanın eğimi kuzeyde ve güneydedir ve ortadaki düzleşme, düz kısımlarda organik madde birikmesine izin vererek, bu kısımlarda verimli alüvyal toprakların yoğunlaşmasını sağlar. Sonunda birçok tür için ekolojik açıdan zengin kaynakların ve habitatların oluşmasına neden olur. Yamaç, Hürmetçi Sazlığı'nın güney batısındaki Erciyes Dağı'ndan ekolojik katkıların gelmesine de olanak sağlıyor. Erciyes Dağı'ndan akan ve sızan sular hem yüzey suyu hem de yeraltı suyu olarak Hürmetçi Sazlığı'na ulaşır. Yüzey suları Erciyes Dağı'nın volkanik kayalarını aşındırmakta ve bu kaya parçaları Hürmetçi Sazlığı'na ulaştıklarında verimli alüvyal toprakların oluşumuna katkı sağlamaktadır (Ergen vd, 2016).

3.2.2. Hürmetçi Sazlığı Alternatif Turizm Potansiyeli ve Turizm Değerleri

Hürmetçi Sazlığı, Mülga Çevre ve Orman Bakanlığı tarafından 2004 yılında Ramsar kriterlerini taşımasından dolayı “Uluslararası Öne Sahip Sulak Alan” olarak tanımlanmıştır. Avrupa, Asya ve Afrika kuş göç yolu üzerinde bulunmasından dolayı da Dünya ölçeğinde küresel öneme sahiptir. Bird Life International tarafından “Avrupa Ölçeğinde Korumada Öncelikli Kuşlar” sınıflandırılmasına ve IUCN “Red Data Book”’a göre nesli tehlike altında olan türler arasında bulunan toy, turna, kara leylek, angıt, kasıkçı, bıyıklı sumru, mahmuzlu ve sürmeli kızkuşu türlerinden kimisi bölgede göç döneminde görülmekte, kimileri ise bölgede üremektedir. Hürmetçi Sazlığı, Bird Life International ve Doğa Derneği tarafından güncellenen Türkiye'nin Önemli Kuş Alanı listesinde ve 2003 yılında belirlenen Türkiye'nin Önemli Doğa Alanları listesinde yer almaktadır. Yılık atı, gelengi, kurt, tilki, porsuk, gelincik, kır tavşanı gibi memelilerin bulunduğu bölgeyi her yıl birçok yerli ve yabancı kuş ve kelebek gözlemcisi, bilim adamı ve doğaseverler ziyaret etmektedir. Yapılan çalışmalar alanda on yedi adet endemik bitki taksonu varlığını ortaya koymuştur (OSİB 2017:87).

Fotoğraf: 5, 6. Hürmetçi Sazlığı'na Gelen Yılık Atlarına Ait Görüntüler

Kaynak: Yılmaz, 2018:71 ; Şimşek, 2022

Hürmetçi Sazlığı çevresindeki yılık atları evcilleştirilerek başta Kapadokya olmak üzere birçok turizm bölgesine satılmaktadır (Fotoğraf 5, 6).

Fotoğraf: 7, 8, 9, 10. Hürmetçi Sazlık Alanı Manda Yetiştiriciliği İçin Önemli Bir Alandır

Kaynak: Şimşek, 2022.

Manda yetiştiriciliği Hürmetçi Sazlığı'nın çevresindeki köyler için önemini korumaktadır. Bu kapsamda Hacılar Belediyesi tarafından bölgeye bir adet Manda Sütü İşleme Tesisi kurulmuştur (Fotoğraf 7, 8, 9, 10).

Fotoğraf: 11,12. At Yetiştirme ve Yaşatma Spor Kulübü Derneği Merkezi ve Hürmetçi Sosyal Tesisi

Kaynak : Şimşek, 2022.

Sazlık alanında faaliyet gösteren At Yetiştirme ve Yaşatma Spor Kulübü yıllık atlarının korunması ve bölgede atlı doğa turizminin gelişmesi adına önemli katkılar sunmaktadır (Fotoğraf 11). Alternatif turizm potansiyelinin her geçen gün canlanmaya devam ettiği Hürmetçi Sazlık alanında bir adet sosyal tesis (Fotoğraf 12) bulunmaktadır.

Fotoğraf: 13, 14. Hürmetçi Sazlığı Civarında Bulunan Küçük Ölçekli Turistik Tesisler

Kaynak : Şimşek, 2022.

Sazlık alanı kıyısında yöresel ürünlerin satıldığı birkaç market ile yeme içme ve dinlenme alanları (Fotoğraf 13,14) mevcuttur.

3.2.3. Hürmetçi Sazlığı Alternatif Turizm Potansiyelinin GZFT Analizi

Bir turistik ürünün rakiplerine göre avantajlarının ve dezavantajlarının tespit edilip, turistik işletmenin ürünle ilgili karşılaşılabileceği fırsatların ve tehditlerin önceden

belirlenerek stratejik pazarlama planlaması yapmasında elde ettiği verileri kullanması yöntemine “SWOT (GZFT) Analizi” denmektedir. (Özdemir vd.,2009: 3).

Ulusal literatürde alternatif turizm ile alakalı GZFT analizine yer veren araştırmalara; İlhan vd, 2017; Çelik ve Meriç, 2017; Çuhadar, 2019; Ersoy vd, 2018; Ongun vd, 2016; Bozok ve Karaman, 2018; Demirezen, 2018; Aytuğ, 2020; Ercan vd, 2017; ve Emir’in (2012) çalışmaları örnek olarak verilebilir. Adı geçen çalışmaların neredeyse tamamında il, ilçe ve köylerin GZFT analizi çerçevesinde alternatif turizm olanakları değerlendirilmiştir. Sazlık ve sulak alanların turizm potansiyelini GZFT analiz ile değerlendiren çok az sayıda çalışma bulunmaktadır. Var olan çalışmaların ise DSİ, Belediye, Bakanlık ve Çeşitli Doğa Koruma Dernekleri tarafından gerçekleştirilen revize yönetim planlamaları şeklinde yapıldığı gözlemlenmiştir. Yılmaz (2018) tarafından gerçekleştirilen çalışmada Hürmetçi Sazlığı koruma alanı ağır metal kirliliği açısından değerlendirilmiştir. Çalışma, sazlık alanının fosseptik çukurları, gübre kullanımı ve endüstriyel faaliyetler nedeniyle zarar gördüğünü, su ve sediment kalitesini artırmak adına acil görev dağılımı ve yönetim politikaları uygulamasına ihtiyaç duyduğunu göstermiştir. Hürmetçi Bataklıklarında sınırların performans analizini yapan Ergen vd. (2016), alanın Kayseri kentleşme sürecinin baskısından etkilendiğini, kentleşme sürecinin kirlenmeye ve çevresel bozulmaya neden olduğunu ortaya koymuştur. Minayeva vd. (2009) tarafından gerçekleştirilmiş başka bir çalışmada Hürmetçi Bataklıkları göl yakınında önemli bir turbalık alanı olarak tanımlanarak, Hürmetçi Bataklıklarının ekolojik önemine dikkat çekilmiştir. Kurtaslan (2007) tarafından yapılan başka bir çalışmada ise Hürmetçi Sazlık alanında ekolojik denge ve sürdürülebilir çevre açısından yaşanan sorunlara dikkat çekilmiş, yerel ve ulusal ölçekte alınması gereken tedbirler sıralanmıştır. Özer’in (2021) çalışmasında da Hürmetçi Sazlığı’nın gastronomi ve ornito turizm potansiyeli öne çıkarılmıştır.

Tablo 5: Hürmetçi Sazlığı Alternatif Turizm Potansiyeli GZFT Analizi

GÜÇLÜ YÖNLER	ZAYIF YÖNLER
<p>*Ramsar Sözleşmesi’nce öngörülen kriterleri sağlaması ve bu nedenle Uluslararası Önemli Sulak Alan statüsünde olması</p> <p>*Bird Life International tarafından oluşturulan Önemli Kuş Alanları listesinde yer alması, IUCN’in oluşturduğu nesli tehlike altındaki türler listesinde (Red Data Book) yer alan canlıları barındırması</p>	<p>3. *Bilinirliğinin bölgesel düzeyde olması</p> <p>*Konaklama imkânlarının bulunmaması</p> <p>*Alanın doğallığına uygun olmayan yapıların varlığı</p> <p>*Yöre halkında doğayı koruma bilincinin yeterli düzeyde olmaması</p> <p>*Eko turizm faaliyetleri için gerekli alt ve üst yapı yetersizliği</p> <p>*Rekreasyonel alanların bakımının ve temizliğinin belirli bir düzende gerçekleştirilmemesi</p>

<ul style="list-style-type: none"> *Çiftlik ve atlı doğa turizmi bakımından büyük bir potansiyele sahip olması *Alternatif turizmin 12 ay boyunca uygulanabilirliği *Kayseri, Nevşehir, Niğde, Aksaray gibi yerleşim alanlarına yakınlık ve ulaşım kolaylığı (hava, demiryolu ve kara ulaşımı olanağı) *Yerel halkın doğa turizmi faaliyetlerine olumlu bakması 1. *Hacılar Belediyesi tarafından kurulan Manda sütü işleme tesisinin ve sosyal tesisinin varlığı 2. * Sayısı azda olsa doğa ile iç içe yeme içme ve dinlenme mekanlarının bulunması 	<ul style="list-style-type: none"> *Turizm merkezi ve bilgilendirme alanlarının henüz bulunmaması *Sazlık alanı 10 km mesafe içerisinde tanıtıcı ve yönlendirici levhaların niceliksel olarak yetersizliği, var olanların ise bakımsızlığı *Sazlık alanı ulaşımını sağlayan karayolunun bakımsız olması
FIRSATLAR	TEHDİTLER
<ul style="list-style-type: none"> *Ülke genelinde alternatif turizme olan ilgi ve alanın artması *Turizm politikalarında alternatif turizme ağırlık verilmesi *Sulak alanın büyük şehirlere ve yakın olunması *Birçok kuş türünün göç döneminde uğrak yeri olması *Atlı doğa turizmine destek olan yerel derneklerin varlığı *Fotoğrafçılık için uygun alanların varlığı (düşün fotoğrafçılığı) *Manda yetiştiriciliğine bağlı olarak doğal ürün üretimi ve pazarlama olanakları 	<ul style="list-style-type: none"> *Bölgede su, hava, çevre ve ışık kirliliği yaşanması *Sanayi işletmeleri tarafından bölgeye bırakılan atık ve molozlar *Karasal avcılık *Habitat tahribatı *Bilinçsiz sulama, otlatma ve tarımsal faaliyetler

Tablo 5'e bakıldığında Hürmetçi Sazlığı'nın RAMSAR sözleşmesi doğrultusunda uluslararası boyutta korunması gereken doğa alanı oluşu en güçlü yanı olarak görülmektedir. Sazlığın güçlü yönleri arasında önemli kuş alanları bölgesinde yer alıyor olması, manda yetiştiriciliği, ulaşım kolaylığı, çiftlik turizmi ve atlı doğa turizmi gibi özellikler sıralanabilir.

Hürmetçi Sazlığı'ndaki alternatif turizmin zayıf yönlerine bakıldığında ise, bilinirliğinin bölgesel düzeyle sınırlı olması, konaklama imkanlarının yokluğu, alt ve üst yapı yetersizliği, sazlık alanının bakım ve temizliğinin gerektiği gibi yapılmaması, tanıtım eksikliği, sulak alana ulaşımı sağlayan karayolu bağlantısının bakımsızlığı olarak sıralanabilir.

Hürmetçi sazlık alanının fırsatları ise, ülke genelinde alternatif turizme olan ilgi ve

alakanın artması, yörenin büyük şehirlere ve buradaki havaalanlarına yakın olması, atlı doğa turizmüne destek olan yerel derneklerin varlığı, fotoğrafçılık için uygun alanların varlığı, manda yetiştiriciliğine bağlı olarak doğal ürün üretimi ve pazarlama olanakları olarak sıralanabilir.

Hürmetçi Sazlığı'na yönelik tehditler ise, su, hava, çevre ve ışık kirliliği, sanayi işletmeleri tarafından bölgeye bırakılan atık ve molozların olması, karasal avcılık, habitat tahribatıdır. Kısa vadede ortadan kaldırılacak zayıflıkların başında bölgenin bilinirliğinin, sazlık alanının bakım ve temizliğinin sağlanması ve yöre halkının bilinçlendirilmesi vardır. Orta vadede giderilebilecek zayıflıklar arasında çiftlik ve atlı doğa turizmüne yönelik yatırımların yapılması, uzun vadede ortadan kaldırılacak zayıflıkların başında ise konaklama olanaklarının arttırılması yer almaktadır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Uzman görüşleri doğrultusunda yapılan değerlendirmede Hürmetçi Sazlık alanının turizme konu olma yeterliliğinin düşük – orta düzey olarak değerlendirildiği, sazlık alanın çevresel bozulmaya maruz kaldığı ve destekleyici altyapı olanaklarından yoksun olduğu tespit edilmiştir.

Çalışma, araştırma alanının sosyo-kültürel ve iktisadi özelliklerinin alternatif turizm ile uyumlu olduğunu, Hürmetçi Sazlığı'nın korunması ve sürdürülebilirliğinin sağlanması konusunda alınan kararların ve gerçekleştirilen uygulamaların yöre için alternatif turizm olanakları yaratmada etkili olduğunu ortaya koymuştur.

Hürmetçi Sazlığı barındırdığı potansiyeller ile yeni turizm destinasyonları için uygun bir bölgedir. Ergen vd. (2016) çalışmalarında belirtildiği gibi Hürmetçi Sazlık alanı arazi kullanımı Çevre İmar Planı'ndaki arazi kullanım kararları doğrultusunda gerçekleştirilmeli, Hürmetçi Bataklıklarının yönetim kapasitesi de sorumlu kurumlar için değerlendirilerek, Çevre İmar Planında önerilen arazi kullanımları ile ilgili kurumların koordinasyonuna imkan veren bir yaklaşımla ele alınmalıdır.

İki önemli kuş göç yolu üzerinde bulunan Hürmetçi Sazlığı, içerisinde nesli tükenme tehlikesi altında olan kuşlara da konaklama ve üreme dönemlerinde ev sahipliği yapmaktadır. Bu sebeple alandaki kirlilik tehdidi yaban hayat için de tehdit unsuru oluşturmaktadır. Sazlıkla iç içe geçmiş durumda olan sanayi bölgesindeki bazı fabrikaların atık sularını ve kanalizasyon sistemlerinin deşarjını kanallara yaptığı gözlemlenmiştir. Yılmaz (2018) sazlık alanında yaptığı ölçümlerde çinko, nikel ve bakır oranlarının olması gereken değerlerin oldukça üstünde olduğunu göstermiştir. Bu değerlerin yüksekliğinin nedenleri arasında endüstriyel baskı, tarımsal faaliyetler

ve besicilik sıralanmıştır. Hürmetçi Sazlığı başta ornito turizmi (Özer, 2021) olmak üzere yaban hayatı için büyük önem taşımaktadır. Bölge üzerinde yapılan incelemeler (Kurtaslan, 2007) alanın herhangi bir kentsel ya da tarımsal kullanım için elverişli olmadığını göstermiştir.

Hürmetçi Sazlığı'nda alternatif turizmin gelişmesi için yapılması gerekenler ise şu şekilde sıralanabilir:

- *Web siteleri üzerinden organik ürünler ve yöresel ürünler için bir pazar oluşturulabilir.
- *Yürüyüş yolları yapılabilir.
- *Alanda bisiklet turları düzenlenebilir.
- *Fotoğraf çekim alanları kurulabilir.
- *Kuş gözlem noktaları oluşturulabilir.
- *Yerel yönetimler ile doğa ve çevre koruma derneklerinin de dahil olduğu sazlık alana yönelik farkındalığı artırıcı festival ve geziler düzenlenebilir.
- *Sazlık alanda atık kağıt ve plastik toplama etkinlikleri yapılabilir.
- *Sazlık alandan okul dışı öğrenme ortamı olarak yararlanılabilir.
- *Hürmetçi Sazlığı'na yönelik farkındalık oluşturma kapsamında fotoğraf ve slogan yarışmaları düzenlenebilir.
- *Hürmetçi Sazlığı'nda bitki ressamlığı çalışmaları yapılabilir.
- *Yöre halkına sazlık alanın korunmasına yönelik eğitimler verilebilir.
- *Yerel basında ve TV'ler de Hürmetçi Sazlığı tanıtımları yapılabilir.
- *Sazlık alanda doğa yürüyüşü etkinlikleri düzenlenebilir, bu etkinlikler kapadokya bölgesi turizm faaliyetlerine dahil edilebilir.

KAYNAKÇA

- Akat, Ö. (2006). *Pazarlama ağırlıklı turizm işletmeciliği*. Bursa: Ekin Kitabevi. 4. Baskı.
- Akoğlan Kozak, M. ve Bahçe, S. (2009). *Özel ilgi turizmi*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Alaaddinoğlu, F., Aydın, B. (2018). Van'da sulak alanların mevcut durumu ve turizme konu Olma yeterlilikleri. *TUCAUM 30. Yıl Uluslararası Coğrafya Sempozyumu*: Ankara.
- Alaeddinoğlu, F., Avşin, N., Yılmaz, E. (2016). Van Gölü güneydoğusunun jeomorfolojik özellikleri ve ekoturizm. *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 6(2), 292-320.
- Aytuğ, K., Eryılmaz, Ç., Uçar, S., Can, O. (2020). Sinop ilinin alternatif turizm çeşitleri açısından swot analizi. *Karadeniz Araştırmaları*. XVII/67: 715-736.
- Bozok, D., Karaman, R. (2018). Isparta lavantasının kırsal turizm kapsamında swot analizi yöntemiyle değerlendirilmesi: Kuyucak köyü örneği. *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*. 8(2): 27-33.
- Büyükköztürk, Ş. (2011). *Sosyal Bilimler için Veri Analizi El kitabı* (15.Baskı). Ankara:

Pegem Akademi Yayınları.

- Ceylan, O (2013). Kayseri'nin korunan alanlarında doğa turizmi: *II. Doğu Akdeniz Turizm Sempozyumu*. Adana.
- Ceylan, S., Çetin, A., Özdiçiner, S.N. (2019, Kasım). Alternatif turizm türleri ile ilgili bir literatür taraması. *4th International Symposium on Innovative Approaches in Social, Human and Administrative Sciences*. Samsun.
- Çuhadar, Y. (2019). Swot analizi ile Osmaneli ilçesi'nin kırsal turizm potansiyelinin değerlendirilmesi. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 11/4.
- Çelik, S. ve Meriç, S. (2017). Ahlat'ın rekreasyonel turizm potansiyelinin gzft analizi ile değerlendirilmesi. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 9.s. 295-335.
- Demirezen, B. (2018). Tüm yönler ile kırsal turizm ve Kayseri ili üzerine bir swot analizi çalışması. *Uluslararası Global Turizm Araştırmaları Dergisi*. 2 / 2. s.80-101.
- Emir, G. (2012). Bartın ve çevresi kırsal turizm swot analizi. *Mesleki Bilimler Dergisi*. 1 (1), 50-56.
- Ercan, F., Dalgın, T., Atak. O. (2017, Mayıs) Muğla/Ortaca ilçesinin kırsal turizm potansiyelini değerlendirmeye yönelik bir swot analizi. *I. International Rural Tourism and Development Congress*, Bursa.
- Erdoğan, N. (2003). *Çevre ve Ekoturizm*, Ankara: Erk Yayınları.
- Ergen, B., Ergen, Z., Yüksel, B., Ağmaz, E. (2016). Hürmetçi bataklıklarında sınırları değerlendirmek için puanlama yöntemi: Süperpozisyon haritalama ve önerilen yeni sınırlar, *Mimarlık Araştırması*, 6/6, s. 131-141. doi: 10.5923 / j.arch.20160606.01.
- Ersoy, Y., Tehci, A., Ersoy, B. (2018). Kırsal turizm potansiyelinin swot analizi ile değerlendirilmesi: Yozgat ili örneği. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11 (1), 649-664. DOI: 10.17218/hititsosbil.369468.
- Gök, S. (2020). Giresun İli Eko – Rekreasyon ve Turizm Potansiyeli.. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Giresun Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü. Giresun.
- İlhan, A., Çelik, M.A., Gülersoy, E.A., Gümüş, N (2017). Cehennem Deresi Kanyonu'nun (Ardanuç, Artvin) Doğa turizmi potansiyelinin swot analizi ile değerlendirilmesi ve planlama önerileri. *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 12/3, p. 309-340.
- Karakuş, Y., Çoban, Ö. (2019). Doğa temelli alternatif turizm türleri. <https://www.researchgate.net/publication/338430714>.
- Kurtaslan, B.Ö. (2007). Kayseri Hürmetçi sazlığı örneğinde sulak alanlarda koruma sorunları. *Uluslararası Küresel İklim Değişikliği ve Çevresel Etkileri Konferansı*, S. Kalaycı., M. E. Aydın (Editors), İstanbul.
- Minayeva, T., Sirin, A., Bragg, O. (eds.) (2009) Orta ve Doğu Avrupa'daki turbalıkların hızlı taraması. *Wetlands International*, Wageningen, Hollanda.

- Mollayakub, Z. (2019). Şincar Uygur özerk bölgesinin alternatif turizm potansiyelinin değerlendirilmesi (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı. İstanbul.
- Ongun, U., Gövdere, B., Çiçek, U (2016) Yeşilova'nın Turizm Potansiyelinin SWOT Analizi ile Değerlendirilmesi. Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi. 7(16), 75-88.
- Özdemir, Y., Demirel, T., Demirel, Ç. N. (2009, Ekim). Türkiye turizm sektörü için swot analizi ve strateji belirleme. 10. *Ulusal Turizm Kongresi*, İstanbul.
- Özer, O. (2021). Kayseri Hürmetçi sazlığının ornito turizm potansiyelinin değerlendirilmesi, *Journal of Hospitality and Tourism Issues*, Vol. 3, No.1, 37-54.
- Özer, O. (2021). Kayseri Hürmetçi Sazlığı'nın coğrafi işaretli ürün potansiyeli ve gastronomi turizmi açısından değerlendirilmesi. *Journal of tourism research institute*, 2 (2), 107-125.
- Priskin, J. (2003). Characteristics and perceptions of coastal and wildflower nature-based tourists in the central coast region of western Australia. *Journal Of Sustainable Tourism*. 11(6), 499-528.
- T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı Su Yönetimi Genel Müdürlüğü (2017). Göller ve Sulak Alanlar Eylem Planı: Ankara.
- T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı VII. Bölge Müdürlüğü Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü. (2017). Hürmetçi Sazlığı Sulak Alan Revize Yönetim Planı. Ankara.
- Yılmaz, Ö.G., Güral, K.N (2012) Balıkesir ilinin kırsal turizm potansiyelinin değerlendirilmesi. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*.14 (23): 23-32.

İNTERNET KAYNAKÇALARI

- Kurtaslan,B.,Somuncu,M.,Yılmaz,S.(t.y).www.dogadernegi.org <https://www.dogadernegi.org/kitaplar/> s.118 -119.

ENDERUN DERGİSİ JOURNAL OF ENDERUN

e-ISSN: 2618-592X

YIL/YEAR: 2022 CİLT/VOL: 6 SAYI/ISSUE: 2

Çevrimiçi olarak / Available online at www.dergipark.org.tr/tr/pub/enderun

PANDEMİ İLE MÜCADELEDE EPİSTEMİK PATERNALİZM EPISTEMIC PATERNALISM IN FIGHTING THE PANDEMIC

Gönderim Tarihi:
20/09/2022

Kabul Tarihi:
04/10/2022

Dr. Öğr. Üyesi. Halil KANADIKIRIK
Tarsus Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu
Yönetimi, halilkanadikirik@tarsus.edu.tr,
ORCID: 0000-0002-7215-1073

ÖZET

Paternalizm, özetle bir toplumsal grupta, hiyerarşik bir sistem dâhilinde, bireylerin veya grupların davranış veya tercihlerine, onların iyiliklerini sağlamak ya da onları bir zarardan korumak amacıyla, açık rızalarını aramaksızın müdahale edilebileceğini savunan fikirdir. Siyasî düşünce tarihinde meşruiyeti sıkça tartışılmış olan paternalizmin bir türü de epistemik paternalizmdir. Epistemik paternalizm, insanları doğru inaniş, bilgiye veya idrake ulaştırmaya ya da onları kendilerine veya topluma zarar verebilecekleri davranışlara yönetebilecek olan yanlış inanç, bilgi veya idrakten korumayı ya da kurtarmayı amaçlayan bilişsel alana yönelik müdahalelerdir. Koronavirüs salgını boyunca kamu otoritelerini en çok meşgul eden sorunlardan biri infodemi olarak da anılan bilgi salgını olmuştur. Yanlış veya çarpıtılmış bilgi akışının kontrol altına alınması amacıyla kamu otoriteleri, bilişim teknolojileri başta olmak üzere tüm kitle iletişim araçlarını etkin biçimde kullanmışlardır. Bu makelede, pandemi boyunca kamu otoritelerinin epistemik paternalizm bağlamındaki uygulamaları örneklendirilecek ve konu eleştirel bir perspektiften tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: COVID-19, Epistemik Paternalizm, İnfodemi, Meşruiyet, Pandemi.

ABSTRACT

Paternalism, briefly, is the idea that in a social group, within a hierarchical system, the behavior or preferences of individuals or groups can be interfered with, without their explicit consent, in order to ensure their well-being or protect them from harm. Another type of paternalism, whose legitimacy has been discussed frequently in the history of political thought, is epistemic paternalism, Epistemic paternalism is interventions in the people's cognitive spaces aiming to protect or save them from false belief, knowledge or understanding that may be resulted in harm to themselves or society, in order to bring them to true belief, knowledge or understanding. During the coronavirus epidemic, one of the problems that occupied the public authorities the most was the information epidemic, also known as the infodemic. In order to control the flow of misinformation or disinformation, public authorities have effectively used all mass media, especially information technologies. In this article, the practices of public authorities to combat infodemic during the pandemic are placed within the framework of epistemic paternalism and the issue is discussed from a critical perspective. In conclusion, it is argued that such intervention to continue without restricting freedom of expression is possible.

Keywords: COVID-19, Epistemic Paternalism, Infodemic, Legitimacy, Pandemic.

GİRİŞ*

Yeni tip koronavirüsten (COVID-19) kaynaklanan salgın hastalık 2019 yılının son günlerinden itibaren tüm dünyayı alarma geçirmiştir. Dünya Sağlık Örgütü (DHÖ) de 30 Ocak 2020'de salgını, Uluslararası Önemi Haiz Halk Sağlığı Acil Durumu kapsamına almıştır (Statement on the second meeting of the International Health Regulations, 2020). Salgın kısa sürede küreselleşmiş ve nihayet DHÖ tarafından 11 Mart 2020 itibarıyla pandemi olarak ilan edilmiştir (WHO Director-General's opening remarks at the media briefing on COVID-19, 2020).

Hastalığın Çin'de ortaya çıkmasından itibaren ve pandemi süresince neredeyse tüm dünyada kamu otoriteleri virüsün insanlar arasında yayılmasını engellemek veya bulaşma hızını düşürmek için muhtelif tedbirler almışlardır. Özel alanlar dışında maske takmanın zorunlu tutulması; şehirlerarası veya ülkelerarası seyahatlerin kısıtlanması; iş yerlerinin, okulların tatil edilmesi veya uzaktan çalışmaya ya da uzaktan eğitime geçilmesi; restoran, sinema, tiyatro vb. sosyal alanların kapatılması veya sadece uzaktan hizmet vermelerine izin verilmesi; ibadethanelerde toplu ibadetin geçici süreyle kısıtlanması; sokağa çıkmanın yasaklanması; hastaları ve hastalığın seyrini takip edebilmek amacıyla çeşitli dijital sistemlerle insanların

---

* Bu makale, ICDBME-2022, 2nd International Congress on Digital Business, Management & Economics, September 9-11, 2022 kapsamında sunulmuş olan "Covid-19 Pandemisine Epistemik Paternalizm Bağlamında Bakmak: Kamu Otoritesinin Dezenformasyonla İmtihanı" (<http://icdbme2022.tarsus.edu.tr/>) başlıklı bildirden, eleştiri ve tartışmalar dikkate alınarak türetilmiştir.

gözetlenmesi; tedbirlerden dolayı ekonomik zarara uğrayan işletme veya sosyal gruplara malî transferler yapılması; aşı olunması için insanları teşvik etmeye yönelik kamusal kampanyalar yürütülmesi; kuralları ihlâl edenlere çeşitli yaptırımlar uygulanması vs. söz konusu tedbirler arasında sayılabilir. Liberal-demokratik anayasalara sahip devletler bağlamında düşünüldüğünde bu tedbirlerin önemli bir kısmı, temel insan hak ve hürriyetlerinin geçici olarak askıya alınmasını veya ihlâl edilmesini ifade etmektedir. Küresel düzeyde olağanüstü koşullar altında kamusal zararlar başa çıkmanın amaçlanması, söz konusu müdahalenin meşruiyet zeminini oluşturmuştur. Bu meşruiyet zeminini, tarihsel bağlamıyla kavramsal açıdan devletin paternalist mevki ve görevlerine dayandırılmaktadır.

Pandemi döneminde kamusal kurumların paternalist müdahalelerinden biri de yanlış veya çarpıtılmış bilgiler ile mücadele alanında görülmüştür. Koronavirüsün kaynağı, yayılması, tedavisi, kamusal tedbirlerin hedefleri, aşının niteliği gibi konular hakkında oldukça kabarık bir komplo teorisi yığını, salgınla mücadele sürecinde sağlık uzmanları başta olmak üzere kamu otoriteleri için çok ciddi bir imtihan olmuştur. Kamu otoriteleri söz konusu yanlış veya yanıltıcı bilgi ve inançlara karşı da muhtelif tedbirler almışlardır. Bu ise bir üst otoritenin insanların bilişsel alanlarına (inanç, bilgi, algılama, ahlâk vb.) yönelik "iyiliksever" müdahalesini ifade eden epistemik paternalizm çerçevesinde değerlendirilebilir.

Bu makalede pandemi süresince kamu otoritelerinin epistemik paternalizm bağlamındaki müdahalelerinin nitelik yönünden analiz edilmesi amaçlanmaktadır. Epistemik paternalizm, paternalizm hakkında yapılan yayınlar dikkate alındığında, en az incelenen paternalizm başlıklarındandır. Bu kavramın COVID-19 pandemisi bağlamında incelenerek tartışıldığı yayınlar da literatürde çok azdır. Dolayısıyla konu hakkında teori ve pratik üzerinden, özellikle Türkiye'den örnekler ile tartışmanın yararlı olacağı düşünülmektedir. Bu amaçla öncelikle paternalizm ve epistemik paternalizm kavramları üzerine literatür taraması üzerinden bir tanımlama yapılmıştır. Daha sonra pandemi devam ederken yanlış veya yanıltıcı bilgi üzerine DHÖ'nün tanımlama, uyarı ve süreç yönetimi ele alınmaktadır. Özellikle DHÖ'nün "infodemi" ile mücadele bağlamındaki çalışmaları ve yayınları önemli bir kalkış noktası olarak değerlendirilmiştir. Son olarak Türkiye'de sürecin epistemik paternalizm bağlamında nasıl yönetildiği irdelenmektedir. Bu konuda akademik yayınların yanı sıra geleneksel ve sosyal medyadan da faydalanılmaktadır.

EPİSTEMİK PATERNALİZM: BİLİŞSEL ALANA HAYIRSEVER MÜDAHALE

Paternalizm, bir bireye veya gruba, açık rızalarını aramaksızın rehberlik, manipülasyon veya zorlama yoluyla durumlarını iyileştirmeyi ya da bir zarardan korumayı amaçlayan dışarıdan müdahaleleri savunan fikirdir (Dworkin, 2020). Böyle bir müdahale, her şeyden önce bir sosyal hiyerarşi alanının var olmasını gerektirir ve bu alanda vuku bulan "sosyal kontrol" ile "bireysel özgürlük" arasındaki gerilimde ortaya çıkar (Thompson, 2013). Paternalist bir ilişkinin kurulması iki ana argümana dayanır: Birincisi, insanlar tercih ve davranışlarında rasyonel olmayabilirler; buna bağlı olarak ikincisi, kendi iyiliklerini tesis etmek için bu şekilde, yani irrasyonel tercih ve hareketlerine yönelik müdahalelerde bulunulabilir (Le Grand ve New, 2015: 23). Paternalizm, özellikle liberal-demokratik rejimlerin hüküm sürdüğü günümüz siyasi düşüncesinde oldukça tartışmalı bir konudur. Politik kürede paternalist müdahale,

özellikle serbest piyasa ekonomisini sürdürmek konusunda hassasiyeti olan politik kültürlerde kırılğan meşruiyet temellerine dayanmaktadır. Alanın önde gelen yazarlarından Gerald Dworkin'e (2013: 31) göre söz konusu meşruiyet, özellikle günümüzde paternalist bir politika uygulamaya karar veren bir hükümetin, bu politikanın yalnızca hükümetin çıkarları için değil, her şeyden önce vatandaşların iyiliğini temin etmek için tercih edildiğine dair toplumu ikna edebilme kapasitesi ile ilgilidir.

Paternalist müdahalenin meşruiyeti hakkında düşünce tarihinde, özellikle liberalizm perspektifinden yürütülen tartışmalara bakıldığında, söz konusu müdahalenin mutlak biçimde reddinden, zaman içinde belirli oranda uygulanabilir olduğuna dair uzlaşımlara ulaşıldığı sonucu çıkarılabilir. Modern devletin ortaya çıkışından itibaren politik toplumun sivil toplum üzerinde ne ölçüde iktidara sahip olabileceğine ve bu ikisi arasındaki gerilime ilişkin tartışma, elbette bu konunun merkezinde yer almaktadır; ancak bu çalışma bağlamında söz konusu gerilimin salt paternalizm özelinde, yani insanların iyiliği için, onların rızasını almaksızın yukarıdan aşağıya müdahale etmenin meşruiyeti çerçevesinde özetlenmesi daha uygundur.

Tartışmanın bir uç noktasında Thomas Hobbes yer alır. Düşünce tarihinde modern devletin niteliğine ilişkin öncül olan ve elan güncelliğini koruyan eseri Leviathan'da Hobbes (1997, [1651]: 96), devletin özünün, toplumun üyelerinin haklarını, güçlerini ve imkânlarını "Huzurları ve Ortak savunmaları için" içlerinden birine veya bir komiteye devretmelerinden ileri geldiğini söyler. Yani Hobbesçu düşünceye göre devlet, bir kere kurulduktan, bir diğer deyişle yetki devri gerçekleştikten sonra, özü itibarıyla toplum üyelerinin rızalarını almaksızın onların iyi hâlini sağlamaya veya onları zarardan korumaya yetkilidir.

John Locke'dan itibaren liberal düşüncenin sembol isimleri ise bu hak ve güç transferine daima karşıt bir tutumda olmuşlardır. Immanuel Kant da bu tarafın en uç noktasında görülür. Politik otoritenin, tıpkı bir babanın çocukları ile olan ilişkisinde olduğu gibi, fark edemeyecekleri zararlardan onları korumak veya onlara fayda sağlamak için tebaasına hayırsever müdahalesi anlamına gelen "paternal hükümeti (imperium paternale)", bireylerin anayasal özgürlüklerine yönelik "tasavvur edilebilek en büyük despotizm" olarak nitelendirir (Kant, 2003 [1793]: 74). Bu, paternalizmin meşruiyetini mutlak biçimde reddettiğinden anti-paternalizmin en açık ifadesidir.

Ancak liberal düşünce zaman içinde paternalizmin meşruiyeti konusunda belirgin bir esneklik kazanmıştır. Bireylerin hak ve hürriyetlerine çeşitli kısıtlamalar getiren devletin bu paternalist müdahalelerini mutlak biçimde reddetmeyen, ancak bunu yine paternalizm çerçevesinde belirli koşullar altında meşru gören John Stuart Mill, bu esnemeye yönelik önemli bir adım atmıştır. Mill'e (2003 [1859]) göre de medenî bir toplumda yaşayan, aklı dengesi yerinde ve yetişkin olan bir bireye, kendi kendisine zarar verebileceği bir davranışta bulunsa bile "kendi iyiliği" gerekçesiyle müdahale edilmesi meşru kabul edilemez. Mill'in alâmet-i fârikası, paternalizm tartışmasının merkezine yerleştirdiği "zarar ilkesidir". Mill'e (2003 [1859]: 145) göre, "Kısacası, bir bireye veya kamuya belirli bir zarar verildiğinde ya da belirli bir zarar verme riski bulunduğu, konu özgürlük alanından çıkarılır ve ahlâk veya hukuk alanına yerleştirilir". İşte bu alanda bireylere hayırsever müdahale meşruiyet

zeminine kavuşur. “Medeni bir topluluğun herhangi bir üyesi üzerinde, iradesi dışında, iktidarın haklı olarak uygulanabilmesinin tek amacı, başkalarına zarar gelmesini önlemektir” (Mill, 2003 [1859]: 80).

Yirminci yüzyılda, artık insanın her zaman rasyonel eylemlerde bulunmayabildiği fikri daha yaygın kabul görür hâle geldikçe liberaller de paternalist müdahalenin meşru olabildiği fikrine daha fazla ikna olmuşlardır. Çağdaş liberal düşüncenin önemli teorisyenlerinden John Rawls da bireylerin irrasyonel eylemlerde bulunma eğilimleri – ki kendisi bunları “aptalca eylemler” (foolish actions) tabir ediyor - dikkate alınarak “ihtiyatsız davranışlarının talihsiz sonuçlarından” doğabilecek zararları önlemek veya giderebilmek amacıyla çeşitli toplumsal yaptırım mekanizmalarına rıza gösterilebileceğini vurgulamıştır (Rawls, 1999: 219).

Paternalist müdahalenin meşruiyeti konusu, özellikle serbest piyasalara müdahale bağlamında günümüzde de tartışılmaktadır. Nicolas Cornell (2015), paternalizme yönelik reddiyenin temelinde onun zorlayıcı niteliğinin veya ardındaki niyetten şüphe edilmesinin değil, ancak müdahale edilenin muhakeme yetisinin yetersizliğinin ima edildiği bir tür aşağılamanın yattığını belirtmiştir. Bununla birlikte literatür dikkate alındığında, bunun makul sınırları çizilmek suretiyle onaylanmasına dair eğilim gözlemlenebilir. Örneğin tüketicilerin daha sağlıklı ürünlere yönlendirilmeleri amacıyla “Dürtme” (Nudging) ve “Tercih Mimarisi” (Choice Architecture) kavramlarını geliştirerek liberteryen paternalizmin öncüleri olan Richard Thaler ve Cass Sunstein (2003: 5), sosyal hayatta bireylerin birbirlerinin seçimlerini ve kararlarını etkilemediği bir durumun sadece bir “yanılgı” olduğunu ve gerçek hayatta, “paternalizmin bir türüne alternatif” olmadığını ileri sürerler (ayrıca bkz. Thaler and Sunstein, 2008). Ayrıca bireylerin her zaman rasyonel seçimler yapacağına dair güven, otorite ilişkilerinde bir tür gevşekliğe neden olabilir ki bu da toplumsal hayatta en az aşırı müdahaleciliğinki kadar tehlikeli sonuçlar doğurabilir (Hove, 2012). Dolayısıyla bireylerin kendi iyiliklerine aykırı hareket ettikleri, yani mantıksız eğilimleri olduğu durumlarda, “paternalizm, bir iyiye ulaşmak için zorlamayı kullanmamız olarak düşünülebilir” (Dworkin, 1971: 112). Paternalizme ilişkin savunusunda Sarah Conly (2012: 182), okuyucularından, “insana maliyeti ne olursa olsun, ilaç reçetelerinin, emniyet kemerlerinin veya faiz oranlarının sınırlarının olmadığı bir dünya” hayal etmelerini ister. Müdahalenin meşruiyeti konusunda kesin bir ret veya onay makul değildir; söz konusu ret veya onay, eylemin bağlamı içinde ortaya çıkar (Tsai, 2014). Başka bir deyişle, “mutlak anti-katı paternalizm”, toplumsal hayatın olağan akışıyla bağdaşmayan bir tür “saçmalığa” dönüşebilir. (Scoccia, 2008: 364). Tüm bunlar dikkate alınmak suretiyle paternalizmin tamamen reddedilmesi makul olmasa da ve söz konusu müdahale bir dereceye kadar tolere edilebilirse de liberal-demokratik anayasal sistemler göz önüne alındığında ileri düzeyde uygulanabilme potansiyelinden kaynaklanan tehdit de göz ardı edilemez (Coons ve Weber, 2013). Bir başka deyişle devletin paternalist yapısı onun politik olma niteliğine içkinse de eğer bu müdahaleler belirgin çizgilerle tahdit edilmez ise liberal-demokratik bir anayasal rejimi despotizme dönüştürme riski taşır.

Paternalist müdahalelerin, bireylerin özerkliğinin kısıtlanması derecesine göre tasnif edildiği yumuşak veya sert paternalizm; bireylerin davranışlarının, kararlarını

verirken bilinçlilik veya rasyonellik düzeyleri dikkate alınarak kısıtlanmasının derecesine göre tasnif edildiği zayıf veya güçlü paternalizm; vatandaşların kendilerine ve birbirlerine zarar vermelerinin kanunla engellenmesine yönelik müdahaleleri ifade eden yasal paternalizm; politik karar alıcıların vatandaşların iyiliği veya onları bir zarardan korumak için yaptıkları müdahaleleri ifade eden devlet paternalizmi gibi türleri vardır (Le Dworkin, 2013; Grand and New, 2015; Aydın, 2021). Tüm bunlar, bir bireyin ehliyetinin sınırlandırılmasından, sigara, uyuşturucu ve pornografinin yasaklanması veya kısıtlanmasına kadar birçok zor kullanmayı ya da yasaklamayı içeren uygulamayı kapsadığı gibi, tüketici taleplerinin sağlıklı ürünlere yönlendirilmesi ya da bir hastanın uygun tedavi yöntemini kabul etmesini teşvik etmek için bir doktorun bilgiyi kasten belirli bir çerçevede sunması gibi zor kullanmayı içermeyen uygulamaları da kapsayabilir (Hanna, 2011; 2015).

Epistemik paternalizm, yukarıda belirtilen paternalizm türlerinden biridir. Genel olarak paternalizm, bir başkasının durumunu iyileştirmeyi veya onu bir zarardan korumayı amaçlarken epistemik paternalizm, başkalarının inanç, bilgi ve idraklerini geliştirmeyi amaçlar. Bir diğer deyişle epistemik paternalizm, kendi epistemik iyilikleri için insanlara, rızaları olmadan müdahale etmeyi içerir (Ahlstrom-Vij, 2013; 2018; Jackson, 2022). Yani insanları doğru inaniş, bilgiye veya idrake ulaştırmaya ya da onları kendilerine veya topluma zarar verebilecekleri davranışlara yönetebilecek olan yanlış inanç, bilgi veya idrakten korumayı ya da kurtarmayı amaçlayan bilişsel alana yönelik paternalist müdahaledir. Gerry Dunne (2022), epistemik paternalizme ilişkin COVID-19 pandemisi bağlamında iki güncel örnek tasarlar. İlk örnekte bir ailenin ebeveynleri, aile üyelerinin COVID-19'a karşı geliştirilen hangi aşığı olması gerektiğine çeşitli verileri inceleyerek karar verirler. Üzerinde mutabık kaldıkları aşığı hakkında çocuklarını bilgilendirirken, diğer seçenekler hakkında bilgi sunmazlar, yani bilgiyi saklarlar. Böylece aile üyesinin rızasını almaksızın, onun iyiliği için ondan bilgi saklamak suretiyle aşıklar hakkında bir inanç geliştirmesini sağlayarak onu, kendilerince en doğru tercihe yönlendirmiş olurlar. İkinci örnek ise kompo teorilerine karşı önlem alınmasına ilişkindir. Bir ailede ebeveyn, çocuğunun COVID-19 ve aşıklar hakkında üretilen kompo teorilerine kapılmaması için, onun bilgisi dışında evde kullandıkları internet ağı için bir uygulama indirir ve bunu etkinleştirir. Bu uygulama çocuğun ziyaret ettiği siteler ilgili konuda kompo teorisi içeriyorsa bunları otomatikman bloklar, bloklayamadığı durumlarda ise çocuğun karşısına doğru bilgilendirme için ziyaret etmesi gereken siteleri öneren linkler çıkarır.

Söz konusu örnekler daha çok aile hayatı ile ilgili olsa da COVID-19 pandemisi döneminde salgınla mücadeleyi sürdüren ulusal veya uluslararası kurumların karşılaştıkları en büyük zorlukların başında, insanların çok sayıda kanaldan elde ettikleri ve sağlık uzmanları başta olmak üzere bilim insanlarının ekseriyetinin teyit etmediği veya zararlı olarak değerlendirdikleri bilgi ve inançların kontrol altına alınması gelmiştir. DSÖ ve ulusal sağlık otoriteleri bu şekilde sınıflandırılan bilgi ve inançların tespit edilmesi ve düzeltilmesi için yoğun bir çaba içinde olmuşlardır. İşte bu çaba epistemik paternalizme güncel örnekler içerir. Bunların analiz edilebilmesi için öncelikle pandemi döneminde yanlış veya yanıltıcı bilginin kontrol altına alınması amacıyla DSÖ tarafından yürütülen çalışmalar aktarılmalıdır.

İNFODEMI İLE MÜCADELE

COVID-19 pandemisinin başından beri ilgili alanların uzmanlarınca yanlış, çarpıtılmış veya kanıtlanmamış olarak tanımlanan bilgilerin hızla ve yaygın dolaşıma girdiği görülmüştür. Bu türden bilgilere herkesin aşına olduğu bazı örnekler verilebilir: Virüsün gerçek olmadığı, bazı ulusları etkilemediği, alkol tüketmenin salgından koruduğu, koruyucu maske kullanmanın yetersiz olduğu, aşının insanları kısırlaştırmayı veya vücuda mikroçip yerleştirmeyi amaçladığı vb. (Aşı konusunda etkili olmuş bazı komplo teorileri ve bunlara yönelik uzman cevapları hakkında bkz. BBC News Türkçe, 2020). Pandemi boyunca toplumlar bu türden bilgi akışına maruz kalırken, söz konusu bilgilerin yayılmasına politik liderler, geleneksel veya sosyal medya kanalları, sözde uzmanlar, kanaat önderleri vb. çeşitli toplumsal aktörlerin de katkısı olmuştur. Tüm bu bilgi akışı, ulusal ve uluslararası kurum ve uzmanların salgınla mücadelelerinin başarısı açısından olduğu kadar, tercih ve davranışlarını bunlara referansla düzenleyen bireylerin sağlıkları açısından da ciddi bir risk oluşturmuştur.

DSÖ genel direktörü Tedros Adhanom Ghebreyesus, pandeminin ilk günlerinde toplanan Münih Güvenlik Konferansı'ndaki, "Ama biz sadece bir salgınla (epidemic – H.K.) savaşmıyoruz; bir bilgi salgınıyla (infodemic – H.K.) mücadele ediyoruz" şeklindeki sözleriyle yanlış ve yanıltıcı bilginin hızla yayılmasının küresel bir krizi yönetmekte karşılarına çıkardığı zorluğu ilk elden ifade etmiştir (Munich Security Conference, 2020). Süreç boyunca hem DSÖ hem de ulusal hükümetler, özellikle sosyal medya aracılığıyla hızla yayılan ve insan sağlığını tehdit eden komplo teorilerini, sağlık profesyonellerinin yanlış veya aldatıcı - Ghebreyesus'un tabiriyle "infodemi" - olarak kabul ettikleri bilgilerin akışını, tasnifini ve düzeltilmesini yönetebilmek amacıyla çeşitli mekanizmalar geliştirerek mücadele etmişlerdir (Zarocostas, 2020).

Infodemi (Infodemic), yani bilgi salgını kavramı pandemi ile beraber sözlüklerde yerini almaya başlamıştır. Oxford sözlüğünde bu sözcük, "Bir sorun hakkında, tipik olarak dayanaksız olan, hızla yayılan ve bir çözüme ulaşılmasını zorlaştıran aşırı miktarda bilgi" (Infodemic, 2021a), Cambridge Sözlüğünde ise "Birçok yanlış bilginin zararlı bir şekilde yayıldığı bir durum" (Infodemic, 2021b) olarak tanımlanmıştır.

DSÖ de infodemiye hem tanımlamış hem de buna ilişkin mücadele yöntem, araç ve hedeflerini belirlemiştir (Infodemic, t.y.):

Infodemi, bir hastalık salgını sırasında dijital ve fiziksel ortamlarda yanlış veya yanıltıcı bilgiler içeren çok fazla bilgidir. Sağlığa zarar verebilecek kafa karışıklığına ve risk alma davranışlarına neden olur. Aynı zamanda sağlık yetkililerine güvensizliğe yol açar ve halk sağlığı müdahalesini baltalar. İnsanlar kendi sağlıklarını ve çevrelerindeki insanların sağlıklarını korumak için ne yapmaları gerektiğinden emin olmadıklarında bir infodemi salgınları yoğunlaştırabilir veya süresini uzatabilir. Artan dijitalleşmeyle – sosyal medya ve internet kullanımının yaygınlaşması – bilgi daha hızlı yayılabilmektedir. Bu

(durum – H.K.), bilgi boşluklarını daha hızlı doldurmaya yardımcı olabilir, ancak aynı zamanda zararlı mesajları da artırabilir.

İnfodemi yönetimi, sağlıkla ilgili acil durumlarda infodemiye yönetmeye ve sağlık davranışları üzerindeki etkisini azaltmaya yönelik risk ve kanıta dayalı analiz ve yaklaşımların sistematik kullanımudur.

İnfodemi yönetimi, 4 tür faaliyet yoluyla iyi sağlık uygulamalarına olanak sağlamayı amaçlar:

Toplumun endişelerini ve sorularını dinlemek

Riski ve sağlık uzmanının tavsiyesini anlamayı kolaylaştırmak

Yanlış bilgilendirmeye karşı direnç oluşturmak

Olumlu eylemlerde bulunmaları için toplumun ilgisini çekmek ve onları güçlendirmek

Bu çerçevede harekete geçen DSÖ, COVID-19 hakkındaki yanlış bilgi yayılımına karşı Mythbusters (Efsane Avcıları) adlı bir dijital platform oluşturmuştur (Coronavirus disease (COVID-19) advice for the public: Mythbusters, t.y.). Bu web sayfası hastalığın kaynağı, seyri, tedavisi vb. hakkında üretilen yanlış bilgilerin tespit edilmesi ile bunların bilim insanlarıca üretilen ve üzerinde çoğunlukla mutabık kalınan bilgilerin yayınlanması suretiyle düzeltilmesi teşebbüsüdür. Bunun yanında DSÖ, infodemi ile mücadele amacıyla doğrudan iletişim kanallarını da açmıştır. Örneğin bir e-mail adresini (infodemicmanagement@who.int) etkin hâle getirmiş, ayrıca isteyen herkesin infodemi ile ilgili son haberler hakkında bilgi sahibi olabilmesi için bir bülten abonelik sistemini de oluşturmuştur (Coronavirus disease (COVID-19) advice for the public: Mythbusters, t.y.; WHO's Infodemic Management News Flash, t.y.).

Ayrıca DSÖ, 29 Haziran - 21 Temmuz 2020 tarihleri arasında, 1. DSÖ Küresel İnfodemioloji Konferansı'nı düzenlemiştir (Post-conference: 1st WHO Infodemiology Conference, t.y). "İnfodemioloji", infodemileri yönetmeye yönelik yeni ve çok disiplinli bir bilim olarak tanımlanmıştır (1st WHO Infodemiology Conference, t.y.). Epidemiyoloji ve halk sağlığı uzmanlarından sosyal bilimcilere kadar geniş bir uzmanlık yelpazesinde katılımcıyla düzenlenen, infodeminin ortadan kaldırılamaz, ancak yönetilebilir olduğuna dair temel bir önermeye sahip olan konferans, infodemilerle etkin bir şekilde mücadele etmek amacıyla çeşitli hedefler belirlemiştir (1st WHO Infodemiology Conference, t.y.):

- *İnfodemiye yönetmenin çok disiplinli doğasını anlamak;*
- *İnfodemileri anlamak, ölçmek ve kontrol etmek için mevcut örnekleri ve araçları tanımlamak;*
- *Gelişmekte olan bu bilimsel alana odaklanmayı ve yatırımı yönlendirmek için bir halk sağlığı araştırma gündemi oluşturmak;*

• *Bir uygulama ve araştırma topluluğu oluşturmak.*

DSÖ ayrıca, uygun sağlıklılık hâlinin sürdürülebilmesi amacıyla vatandaşlara kanıt dayalı bilgi ve müdahalelerde bulunmaya yönelik olarak Infodemi Yönetimi konseptini oluşturmuş (Infodemic Management, t.y) ve bu konuda, ABD Hastalık Kontrol ve Önleme Merkezleri, Afrika Hastalık Kontrol ve Önleme Merkezleri ve RCCE Kolektif Hizmeti kurumlarıyla eğitimler düzenlemiştir. Söz konusu eğitimler, Google News Lab'ın öncülük ettiği, dijital ortamlardaki yanlış bilgi ve dezenformasyonla mücadelede yönelik bir proje olan First Draft tarafından desteklenmiştir (1st WHO Infodemic Manager training, 2020). Yine bu konuda küresel düzeyde konferanslar düzenlenmiştir (3rd virtual global WHO Infodemic Management conference, t.y.).

Birleşmiş Milletler (BM) de konunun önemine binaen, üye ülkelere hem gerçek hem sanal ortamlarda COVID-19 ile ilgili infodemi hakkında acil önlem almaya çağırıştır. BM Genel Sekreteri António Guterres de BM'nin, pandemiye yönelik tedbirler ve aşı çalışmaları konusunda toplumlara güven telkin ettiği bir dönemde infodemiyle mücadelenin kritik rolüne dikkat çekmiştir (UN News, 2020). Ayrıca UNESCO da dezinfodemi (disinfodemic) kavramsallaştırmasıyla konuyu analiz etmiş ve çeşitli raporlar yayımlamıştır (UNESCO, 2022).

Tüm bunlara ek olarak pandemi süresince Google, Twitter, Instagram vb. dijital medya şirketlerinin uygulamalarında gerek ulusal gerek uluslararası sağlık kurumlarıyla irtibatlı hareket ettikleri bilinmektedir. Bu platformlarda COVID-19 ile ilgili bir sözcük yazıldığında, DSÖ veya ulusal sağlık kurumlarının doğru bilgilendirme amacıyla oluşturdukları ve aktif olarak bilgi paylaştıkları kanallara yönlendiren linkler görünür hâle gelmektedir. Bu yolla sadece konuyla ilgili bilgi arayanların değil, bir sohbet esnasında dahi yanlış bilgilendirme veya yanlış bilgilendirilmede bulunabilecek olanların doğru bilgiye erişimi teşvik edilmiş olmaktadır.

Henüz bilim literatüründe yeni bir konu olmakla birlikte infodemiyle mücadelede belirginleşmeye başlayan bazı yöntemler vardır. Bunlar arasında, yanlış bilgi üretimi süreçleri hakkında önceden bilgilendirme ile sağlanan, yani bir ön alma yöntemi olan "aşılama" (prebunking) ile yanlış bilgi yayıldıktan sonra doğruluğunu teyit mekanizmalarını devreye sokarak onu ortadan kaldırma yöntemi olan "çürütme (debunking)" sayılabilir (Erdoğan vd., 2022: 197-209).

Pandemi süresince infodemi ile mücadele konusu, her yönüyle epistemik paternalizme bir örnek teşkil etmektedir. Yanlış bilgilendirilmenin gerek bireyler gerekse toplumlar açısından ölümcül sonuçları olabileceğinden, insanları bir zarardan korumak adına bir üst otoritenin (DSÖ, hükümetler, sağlık uzmanları vs.), rızalarını aramaksızın onların bilgi, inanç ve idraklerine müdahalede buldukları ve hatta bu müdahaleyi bilimsel ve sistematik bir hâle soktukları bu örneklerde görülmektedir. Konunun uluslararası boyutu ele alındıktan sonra ulusal boyutunun da irdelenmesi, epistemik paternalizmin dünyada ve Türkiye'de karanavirüs krizi

bağlamında bir çerçeveye kavuşturulmasına katkı sağlar.

TÜRKİYE'DEN ÖRNEKLER

Türkiye'de COVID-19 ile ilgili gelişmeler en başından beri kamu otoriteleri tarafından takip edilmiştir. Ülkede ilk vakanın görüldüğü tarih olan 11 Mart 2020'den (Zorlu, 2020) önce çeşitli kamusal tedbirler zaten uygulanmaktaydı. İlk vakanın tespit edilmesinin ardından hükümet, yeni ve daha zorlayıcı tedbirler almaya başlamıştır. Restoranlar, barlar, tiyatrolar ve sinemalar, spor salonları kapatılmış, camilerde toplu ibadete son verilmiş, COVID-19 hastalarına ve yurt dışından dönenlere iki hafta karantina zorunluluğu getirilmiş, bu arada özel alanlar dışında maske takmak zorunlu tutulmuştur. İlk olarak 20 yaş altı ve 65 yaş üstü vatandaşlara getirilen sokağa çıkma yasağı tüm yaş gruplarını kapsayacak şekilde genişletilerek zaman zaman uygulanmıştır. İller arası seyahatler idarenin iznine bağlanmıştır. Okullarda ve iş yerlerinde uzaktan eğitim ve çalışma zorunlulukları getirilmiştir. Ayrıca Sağlık Bakanlığı, HES (Hayat Eve Sığar) adlı mobil uygulama üzerinden vatandaşların risk analizlerini yaparak onları gözetim ve denetim altına almıştır. Zorlayıcı tedbirlere uymayanlara idari para cezaları verilmiştir. Tüm bunların sonucunda Türkiye, ilk dalgada pandemiye çok hızlı yanıt veren ülkelerden biri olmuştur (Guerin, 2020). Bununla birlikte sürecin ilerleyen safhalarında, özellikle Sağlık Bakanlığı ile diğer kurumların (Türk Tabipler Birliği, Belediyeler vs.) birbirleriyle çelişen açıklamaları gibi birçok faktörün etkisiyle kamuoyunda bilgilerin şeffaflığına ilişkin şüpheler hâsıl olmaya başlamıştır (Akyüz, 2021). Bu ise toplumun maruz kaldığı infodeminin yoğunluğunu artırmıştır.

Emre Erdoğan'ın yürüttüğü projenin ön bulgularına göre Türkiye'de, infodeminin en önemli kaynağı sayılabilecek olan komplo teorileri hükümet, koronavirüsün etkisi ve kaynağı hakkında üç başlıkta toparlanmıştır (İnfodemi ile etkin mücadele, 2020: 21). Yine aynı araştırmada yer alan bir ankete verilen cevaplara göre toplumsal açıdan çeşitli oranlarda kabul gören bazı bilgiler şunlardır (İnfodemi ile etkin mücadele, 2020: 22): İşkembe ve kelle paça gibi gıdaların bunları tüketenleri koronavirüsten koruyacağı; koronavirüsün evcil hayvanlardan insanlara bulaşabileceği; aşısının hastalık yayılmadan önce bulunduğu; maske ve benzeri tedbirlerin gereksiz olduğu; Türkiye'de yaşayanların genetik olarak bu hastalığa yakalanmadıkları vb. Türkiye'de yüksek eğitilmiş orta sınıflarla gerçekleştirilen bir diğer anket çalışmasının sonuçlarına göre de katılanların %8'i aşya karşı olduğunu, %20'si sürü bağışıklığından yana olduğunu ve %15'i aşı olmayı düşünmediğini, %43'ü ise mevcut COVID-19 aşıları konusunda tereddütleri olduğu cevabını vermişlerdir (Bozkurt vd., 2022: 8).

Diğer ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de tüm bunlar çeşitli kaynaklar tarafından dolaşıma sokulmuş veya yayılmasına katkıda bulunulmuştur. Sosyal medya, kanaat önderleri ve komplo teorileri beraber insanların kendilerine anlatılan riskler üzerinden farklı bir sosyal gerçeklik inşa etmelerine ve buna göre eylemde

bulunmalarına, örneğin aşı olmaktan çekinmelerine veya aşı karşıtlığına neden olmuştur (Tuzcu ve Şahin, 2022). Bu nedenle Türkiye’de de kamu otoriteleri, bireylerin söz konusu infodemiden kaynaklanabilecek irrasyonel inanış, bilgi ve tercihlerine yönelik bazı müdahalelerde bulunmuşlardır. Epistemik bağlamda söz konusu paternalist müdahale, fiziksel olarak bireyleri kısıtlayan (maske takma zorunluluğu, seyahat kısıtlamaları, sokağa çıkma yasağı vb.) tedbirlerden farklı olarak onların bilişsel (düşünce, inanç, ahlâkî değerler vb.) düzeyine yönelen müdahaleleri ifade eder. Bunlar ise yanlış bilgi ve inanışın tespit edilmesi, doğrusunun iletilmesi, uygun davranışın teşvik edilmesi gibi bireylerin rızasını aramaksızın yürütülen ikna çalışmalarını kapsamaktadır.

Türkiye’de infodemi ile mücadele, tüm kurumlardan önce Sağlık Bakanlığı’nın, özellikle de Sağlık Bakanı Fahrettin Koca’nın tüm bu epistemik müdahalenin ön cephesinde görüldüğü bir süreç olmuştur. Koca’nın, özellikle pandeminin ilk günlerinde hemen her gün televizyon ekranlarına çıkarak insanlara bilgi aktarması, doğru bilgi ve davranış hakkında telkinlerde bulunması ve sosyal medya kanallarını oldukça etkin kullanması, diğer kurum ve aktörlere nazaran onun ayırıcı özelliği olmuştur. Koca’nın yanlış veya çarpıtılmış bilgiye karşı paternalist müdahalesine bir örnek vermek gerekirse 8 Aralık 2022 tarihli tweeti ele alınabilir. Görselinde Türkiye haritası üzerinde güncel vaka, ölüm ve aşılama gibi verilerin paylaşıldığı bu tweetin yazılı metin kısmında Koca (2021), şu ifadeleri kullanmıştır:

İnsanlarımızı aşidan önyargılarla korkutmaya çalışanlar NE KAZANDI? Hatalı kararlarınsa sonucunu biliyoruz. Yoğun bakımlarda yatan Covid-19 hastalarının önemli bölümü hiç aşı yaptırmamış veya aşısı tam olmayan kişiler. Aşı, alınması gereken bir karar. Pişman olmayı beklemeyin.

Bu tweeti ile Koca, aşı konusunda yanlış veya çarpıtılmış bilgi üretenlerin bundan bir çıkarı olduğunu, aşı olmayanların ise hastalığı ağır biçimde geçirdiklerini ve pişman olma ihtimallerinin bulunduğunu vurgu yaparak hitap ettiği bireylerde bir kaygı uyandırmayı amaçlamaktadır. Tweetin başındaki “İnsanlarımız” ifadesi de hiyerarşik bir yapıda sıcak ve samimi bir yakınlık vurgusu olarak değerlendirilebilir. Bu açıdan Koca nezdinde kamu otoritesi, paternalist bir zeminde bireylerin bilişsel düzeylerine, kaygı yoluyla berkitilen bir bilgi aktarmaktadır. Böylece paternalist müdahale, yukarıda da ele alındığı gibi bir tür bilgiyi çerçeveleme veya dürtme şeklinde vuku bulmaktadır.

Bunun yanı sıra Sağlık Bakanlığı dijital platformlar ve iletişim kanalları oluşturarak yanlış bilgilerin düzeltilmesine, tedbir, tedavi ve aşılama gibi konulara karşı duyarsız kalınmaması için bilgi aktarımına katkıda bulunmuştur. COVID-19 Bilgilendirme Platformu <https://covid19.saglik.gov.tr/> (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2022a), güncel verileri paylaşılmış, buradan gerek halka gerek sağlık personeline yönelik olarak konuyla ilgili bilgiler ve teşvik edici metinler içeren afiş, billboard, broşür,

sosyal medya videoları, COVID-19'a ilişkin kavramların yer aldığı bir sözlük, kamu spotları ve uygulamalı eğitim materyalleri paylaşmıştır. Ayrıca Bakanlığın iletişim merkezi (SABİM), internet sitesi ve 184 numaralı telefon hattı üzerinden de koronavirüs hakkında bilgilendirme sağlamıştır (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2022b). İnternet sitesinde verilen bilgiye göre (18.09.2022 tarihinde görülmüştür) son bir yılda 6,072,822 kişi Alo 184 SABİM Çağrı Merkezi'ne başvurmuştur (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2022b).

Hükûmetin diğer unsurları da benzer bilgilendirme faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Ancak hiç kuşkusuz epistemik paternalizm bağlamında en dikkat çekici olanı, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın (DİB) müdahalesidir. DİB Din İşleri Yüksek Kurulu'nun 2021 yılı 9 numaralı ve "Toplum sağlığını tehdit eden salgın hastalıklara karşı aşı yaptırmamak kul ve kamu hakkı ihlali olarak değerlendirilebilir mi?" konulu metninde, söz konusu soruya ilişkin dinî kaynaklar referans alınarak bir cevaba ulaşılmaktadır. Metnin karar kısmı şu paragrafla sonlanmaktadır (Din İşleri Yüksek Kurulu, 2021):

Bu itibarla; bilimsel usullere uygun olarak üretilen, alanında uzman hekimlerce salgın hastalıklara karşı koruyucu olduğu belirtilen aşuların kullanımı dinen de uygundur. Buna göre toplum sağlığını tehlikeye atacağı konusunda galip zan bulunan durumlarda gerekli tedbirlere uymamak, kul ve kamu hakkı ihlali olur.

Aynı metnin gerekçe kısmının son paragrafı da şu şekildedir (Din İşleri Yüksek Kurulu, 2021):

Sonuç olarak, sağlık otoritelerince "salgın" olarak ilan edilen bir hastalığa karşı gerekli tedbirlerin alınması ve gerekli tedavilerin uygulanması noktasında Müslümanlar üzerlerine düşen görevi yapmakla dinen mesuldürler. Bu itibarla bilimsel usullere uygun olarak üretilen, alanında uzman hekimlerce salgın hastalıklara karşı koruyucu olduğu belirtilen aşuların kullanımı dinen de uygundur. Buna göre toplum sağlığını tehlikeye atacağı konusunda galip zan bulunan durumlarda gerekli tedbirlere uymamak, kul ve kamu hakkı ihlali olur.

Türkiye'de infodemiye karşı epistemik müdahalenin en bilinen örnekleri arasında politik liderlerin kamuoyunun önünde aşı yaptırmaları, toplumun aşına olduğu kanaat önderlerinin, sanatçıların, yazarların, bilim insanlarının vb. aşı çalışmalarına gönüllü olmaları, kamu spotlarında yer alarak tedbir, tedavi ve aşılama konularında ön yargıları yıkmaya veya uygun davranışa teşvik etmeye yönelik söylemleri verilebilir. Ayrıca bilgilerin teyit edilmesine yönelik kamu kurumlarının kanalları haricinde doğrulukpayi.org (Satıl, Ceren, 2021), evrimagaci.org (Salalı, G. Deniz, Bakırcı, Çağrı Mert ve Uysal, Mete Sefa, t.y.), teyit.org (Yılmaz, Nilgün, 2020) gibi sivil ya da özel kurumlar da var olmuştur.

Buraya kadar verilen örneklerde kullanılan müdahale yöntemi, birinci bölümde de

bahsedilmiş olan paternalizm hakkındaki literatürde tercih mimarisi (choice architecture) veya dürtme (nudging) olarak ifade edilen türdendir. Burada bunları açmak gerekir. Kavramlar Thaler ve Sunstein'a aittir. Tercih mimarisi, bireylerin karar alacakları bağlamı oluşturmaya yönelik (Thaler and Sunstein, 2008: 3) iken, tercih mimarisinin bir türevi olan dürtme, "insanların davranışlarını herhangi bir seçeneği yasaklamadan veya ekonomik saiklerini önemli ölçüde değiştirmeden" yönlendirmeyi ifade etmektedir. Ayrıca bir müdahalenin dürtme olması için, ondan kaçınmanın ekonomik maliyetinin az olması gerekir. Bu tarz paternalist müdahalenin ayırıcı özelliği şudur: "Dürtme, buyruk verme değildir" (Thaler ve Sunstein, 2008: 6). Gerek bir önceki bölümde belirtilen DSÖ ve diğer küresel veya ulusüstü kurumların gerek Türkiye'nin infodemi ile mücadele kapsamında yürüttüğü epistemik paternalist nitelikteki müdahaleler bu kapsamdadır.

SONUÇ

COVID-19 pandemisi ile mücadele süreci göstermiştir ki infodemi, çağımızın en acil çözüm üretilmesi gereken toplumsal sınamalarından birini teşkil etmektedir. Yanlış veya çarpıtılmış bilgi, özellikle komplo teorileri, teknolojik imkânları tam kapasite ile kullanmakta, bu da küresel düzeyde bir risk meydana getirmektedir. Ulusal veya ulusüstü kurumlar, sivil toplum kuruluşları ve özel sektör aktörleri, yukarıda da bazı örnekleriyle aktarıldığı gibi, pandemi süresince infodemi ile mücadelede çeşitli yöntemler geliştirmiş ve uygulamışlardır. Özellikle DSÖ'nün öncülük ettiği infodemioloji bilim alanının gelişimi bu bağlamda değerlendirilmelidir. Bu uygulamalarla birlikte söz konusu olan yeni bir bilgi ve teknoloji alanıdır ve bu alanın kavramsal çerçevesi epistemik paternalizmdir. Dolayısıyla genel olarak paternalizm, özel olarak epistemik paternalizm bağlamındaki tartışmalara dönerek, sadece COVID-19 bağlamında değil, tüm küresel riskler bağlamında infodemiyle mücadelenin meşruiyet temellerini oluşturmak gerekmektedir. Bu makalede yer verilen örnekler, ulusüstü aktörlerin ve özelde Türkiye Cumhuriyeti Hükûmetinin, liberal-demokratik ölçütlere bağlı kalarak söz konusu müdahaleyi gerçekleştirmeye çabaladığını göstermektedir. Yani, örneğin aşılarda komplo teorisi üretenlerin zorlayıcı, yasaklayıcı biçimde bastırılmasından ziyade, toplumu aşı konusunda ikna etmeye yönelik bilgi aktarımı tercih edilmiştir. Bu seferberliğin ne ölçüde başarılı olduğunun tespit edilmesi çok önemli de olsa bu makalenin konusunun dışındadır. Ancak bu makale bağlamında şu sonuca ulaşılmıştır: Paternalist müdahaleden mutlak biçimde kaçınılabilen bir toplumsal formasyon yoktur. Bununla birlikte, liberal-demokratik anayasal rejimler bağlamında paternalist müdahalenin belirgin sınırları olmalıdır. COVID-19 pandemisi boyunca infodemiyle mücadele sürecinde epistemik paternalist müdahale, bu makalede belirtilen sistemlerde ifade özgürlüğünü ihlâl etmeyecek sınırlar dâhilinde kalmıştır. Meşruiyetine ilişkin somut bir karşı çıkış görülmemiştir. Buradan yola çıkılarak, ilerleyen dönemde infodemi ile mücadele bağlamında epistemik paternalizmin meşruiyet sınırlarını genişletmenin yol ve yöntemleri tartışılmalıdır. Üstelik bu

tartışma, özellikle küresel iklim krizi tartışmalarına da eklenerek, artık liberal perspektifin de dışında bir alana kaydırılmalıdır.

KAYNAKÇA

- 1st WHO Infodemic Manager training. (2020). World Health Organization. <https://www.who.int/teams/risk-communication/infodemic-management/1st-who-training-in-infodemic-management>. adresinden 18.09.2022 tarihinde edinilmiştir.
- 1st WHO Infodemiology Conference. (t.y.). World Health Organization. <https://www.who.int/teams/epi-win/infodemic-management/1st-who-infodemiology-conference> adresinden 18.09.2022 tarihinde edinilmiştir.
- 3rd virtual global WHO Infodemic Management conference. (t.y.). World Health Organization. <https://www.who.int/teams/epi-win/infodemic-management/3rd-virtual-global-who-infodemic-management-conference> adresinden 18.09.2022 tarihinde edinilmiştir.
- Ahlstrom-Vij, K. (2013). Epistemic paternalism: A defence. Hampshire: Palgrave-Macmillan.
- Ahlstrom-Vij, K. (2018). Epistemic paternalism In Kalle Grill and Jason Hanna (Eds.), The Routledge Handbook of the Philosophy of Paternalism (p.261–73), London: Routledge, 2018.
- Akyüz, S. S. (2021). Aşı karşıtlığı ve şeffaflık algısında iletişim pratikleri ve siyasal aidiyetlerin rolü. Yeni Medya Elektronik Dergisi, 5 (2), 172-185.
- Aydın, İ. (2021). Paternalizm kavramı, öğeleri ve türleri, C. Can Aktan (Ed.), Paternalizm: Felsefi, Sosyal ve Kültürel Temelleri, Siyasi ve İktisadi Boyutları, Hukuki ve Ahlaki Sınırları (s.7-31), İzmir: SOBİAD: Hukuk ve İktisat Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2021.
- BBC News Türkçe (2020). Covid aşılarıyla ilgili komplo teorileri neler, bilim insanları bunları nasıl çürütüyor?, 3 Aralık 2020, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-55172316> adresinden 18.09.2022 tarihinde edinilmiştir.
- Bozkurt, Veysel, Bayram Arlı, Nuran, İlhan, Mustafa Necmi, Usta, Emine Kübra, Budak, Burkay ve Aydemir Dev, Mine (2022). Factors Affecting Negative Attitudes towards COVID-19 Vaccines. İnsan & Toplum, Erken Baskı. DOI: [dx.doi.org/10.12658/M0674](https://doi.org/10.12658/M0674) adresinden 01.08.2022 tarihinde edinilmiştir.
- Conly, S. (2012). Against autonomy: Justifying coercive paternalism. Cambridge: Cambridge University Press.
- Coons, C. and Weber, M. (2013). Introduction: Paternalism – issues and trends In

- Christian Coons and Michael Weber (Eds.), *Paternalism : Theory and Practice* (p. 1–24), New York: Cambridge University Pres, 2013.
- Cornell, N. (2015). A third theory of paternalism. *Michigan Law Review*, 113 (8), 1295-1336.
- Coronavirus disease (COVID-19) advice for the public: Mythbusters. (t.y.). World Health Organization. <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/advice-for-public/myth-busters> adresinden 17.09.2022 tarihinde edinilmiştir.
- Din İşleri Yüksek Kurulu (2021). Yıl: 2021, Karar No:9, Toplum sağlığını tehdit eden salgın hastalıklara karşı aşı yaptırmamak kul ve kamu hakkı ihlali olarak değerlendirilebilir mi? <https://kurul.diyamet.gov.tr/Karar-Mutalaa-Cevap/38861/toplum-sagligini-tehdit-eden-salgin-hastalıklara-karsi-asi-yaptirmamak-kul-ve-kamu-hakki-ihlali-olarak-degerlendirilebilir-mi> adresinden 18.09.2022 tarihinde edinilmiştir.
- Dunne, G. (2022). Epistemic paternalism. In *The International Encyclopedia of Ethics*, Online Edition. New York: Wiley-Blackwell. 17.09.2022 tarihinde erişilmiştir.
- Dworkin, G.. (2020). Paternalism. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Edward N. Zalta (ed.), Fall 2020. <https://plato.stanford.edu/archives/fall2020/entries/paternalism/> adresinden 27.12.2021 tarihinde elde edilmiştir.
- Dworkin, G. (2013). Defining paternalism In Christian Coons and Michael Weber (Eds.), *Paternalism: Theory and Practice* (p. 26–38), New York: Cambridge University Press, 2013.
- Dworkin, G. (1971). Paternalism In R. A. Wasserstrom (Ed.), *Morality and the Law* (p. 107-126), Belmont: Wadsworth Pub. Co, 1971.
- Erdoğan, Emre, Uyan-Semerci, Pınar, Eyolcu-Kafalı, Birnur ve Çaytaş, Şaban (2022). : İnfodemi ve bilgi düzensizlikleri: Kavramlar, nedenler ve çözümler, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Guerin, O. (2020). Coronavirus: How Turkey took control of Covid-19 emergency. BBC News 29 May 2020. <https://www.bbc.com> adresinden 13.01.2022 tarihinde edinilmiştir.
- Hanna, J. (2015). Libertarian paternalism, manipulation, and the shaping of preferences. *Social Theory and Practice*, 41 (4), 618–43.
- Hanna, J. (2011). Consent and the problem of framing effects. *Ethical Theory and Moral Practice*, 14 (5), 517–531.

- Hobbes, T. (1997 [1651]). *Leviathan*, New York & London: W. W. Norton.
- Hove, T. (2012). Between complacency and paternalism: Ethical controversies over influencing political and consumer choice. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 644 (1), 272–79.
- ICDBME-2022, (2022), 2nd International Congress on Digital Business, Management & Economics, September 9-11, 2022, Kongre Programı. <http://icdbme2022.tarsus.edu.tr/tr/news-detail/kongre-programi-ilan-edilmistir/12620> adresinden 19.09.2022 tarihinde edinilmiştir.
- “İnfodemi” ile etkin mücadele için bireylerin yanlış bilgi karşısındaki tutumlarının ve bu tutumların belirleyicilerinin araştırılması: COVID-19 örneği. (2020). Erdoğan, Emre (Proje Yürütücüsü), TÜBİTAK Projesi. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Infodemic Management. (t.y.). World Health Organization. <https://www.who.int/teams/epi-win/infodemic-management> adresinden 18.09.2022 tarihinde edinilmiştir.
- Infodemic. (2021a). Oxford Dictionary. <https://languages.oup.com/research/oxford-english-dictionary/> adresinden 17.09.2022 tarihinde edinilmiştir.
- Infodemic. (2021b). Cambridge Dictionary. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/infodemic> adresinden 17.09.2022 tarihinde edinilmiştir.
- Infodemic. (t.y.). World Health Organization. https://www.who.int/health-topics/infodemic#tab=tab_1 adresinden 17.09.2022 tarihinde edinilmiştir.
- Jackson, E. (2022). What’s epistemic about epistemic paternalism? In Jonathan Matheson and Kirk Loughheed (Eds.), *Epistemic Autonomy* (p.132–150) New York: Routledge.
- Kant, I. (2003[1793]). *Kant: Political writings*, H. Reiss (ed.), H. B. Nisbet (trs.), Cambridge: Cambridge University Press.
- Koca, F. [@drfahrettinkoca]. 2021. İnsanlarımızı aşidan önyargılarla... Twitter, 8 December 2021, 7:55 pm. <https://twitter.com/drfahrettinkoca/status/1468625208189894660> adresinden 03.02.2022 tarihinde edinilmiştir.
- Le Grand, J. and New, B.. (2015). *Government paternalism: Nanny state or helpful friend?* Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- Mill, J. S. (2003 [1859]). *On liberty*, New Haven: Yale University Press.
- Munich Security Conference. (2020). World Health Organization, 15 February 2020.

Erişim Tarihi: 17.09.2022. Erişim Adresi: <https://www.who.int/director-general/speeches/detail/munich-security-conference> adresinden 17.09.2022 tarihinde edinilmiştir.

Post-conference: 1st WHO Infodemiology Conference. (t.y.). World Health Organization. <https://www.who.int/teams/epi-win/infodemic-management/post-conference-1st-who-infodemiology-conference> adresinden 18.09.2022 tarihinde edinilmiştir.

Rawls, J. (1999). A theory of justice, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Salalı, G. D., Bakırcı, Ç. M. ve Uysal, M. S. (t.y.). Komplo teorileri, COVID-19 aşısı ve Türkiye’de aşı kararsızlığının yükselişi: COVID-19 aşısına yönelik endişelerin kaynağı ne? Evrim Ağacı. <https://evrimagaci.org/komplo-teorileri-covid19-asisi-ve-turkiyede-asi-kararsizliginin-yukselisi-covid19-asisina-yonelik-endiselerin-kaynagi-ne-9513> adresinden 18.09.2022 tarihinde edinilmiştir.

Satıl, C. (2021). COVID-19 aşısı ile ilgili söylentiler ve komplo teorileri. 23.06.2021. Doğruluk Payı. <https://www.dogrulukpayi.com/bulten/covid-19-asisi-ile-ilgili-soylentiler-ve-komplo-teorileri> adresinden 18.09.2022 tarihinde edinilmiştir.

Scoccia, D. (2008). In defense of hard paternalism. Law and Philosophy, 27 (4), 351–81.

Statement on the second meeting of the International Health Regulations (2005) Emergency Committee regarding the outbreak of novel coronavirus (2019-nCoV). (2020). World Health Organization, 30 Ocak 2020. [https://www.who.int/news/item/30-01-2020-statement-on-the-second-meeting-of-the-international-health-regulations-\(2005\)-emergency-committee-regarding-the-outbreak-of-novel-coronavirus-\(2019-ncov\)](https://www.who.int/news/item/30-01-2020-statement-on-the-second-meeting-of-the-international-health-regulations-(2005)-emergency-committee-regarding-the-outbreak-of-novel-coronavirus-(2019-ncov)) adresinden 26.12.2021 tarihinde edinilmiştir.

T.C. Sağlık Bakanlığı COVID-19 Bilgilendirme Platformu (2022). <https://covid19.saglik.gov.tr/> adresinden 18.09.2022 tarihinde edinilmiştir.

T.C. Sağlık Bakanlığı İletişim Merkezi (2022b). <https://sabim.gov.tr/> adresinden 18.09.2022 tarihinde edinilmiştir.

Thaler, R. H., and Sunstein, C. R. (2008). Nudge: Improving decisions about health, wealth, and happiness. New Haven & London: Yale University Press.

Thaler, R. H., and Sunstein, C. R. (2003). Libertarian paternalism. American Economic Review, 93 (2), 175-179.

Thompson, L. J. (2013). Paternalism. Encyclopedia Britannica, 23 December 2013. <https://www.britannica.com/topic/paternalism> adresinden 27.12.2021

tarihinde elde edilmiştir.

- Tsai, G. (2014). Rational persuasion as paternalism. *Philosophy and Public Affairs*, 42 (1),78-112.
- Tuzcu, Ö. ve Şahin, H. (2022). Komplo teorileri bağlamında covid-19 aşı kararsızlığı ve aşı karşıtlığı. *Sosyoloji Dergisi*, 43, 95-123.
- UN News (2020). Countries urged to act against COVID-19 'infodemic', 23 September 2020. <https://news.un.org/en/story/2020/09/1073302> adresinden 18.09.2022 tarihinde edinilmiştir.
- UNESCO, (2022). Combating the disinfodemic: Working for truth in the time of COVID-19. <https://en.unesco.org/covid19/disinfodemic>. adresinden 18.09.2022 tarihinde edinilmiştir.
- WHO Director-General's opening remarks at the media briefing on COVID-19 - 11 March 2020. (2020). World Health Organization. <https://www.who.int/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-media-briefing-on-covid-19---11-march-2020> adresinden 26.12.2020 tarihinde edinilmiştir.
- WHO's Infodemic Management News Flash. (t.y.). World Health Organization. <https://confirmsubscription.com/h/d/84AE3285A34CC020?u=74c4caeab23ab5c61c17e22a7&id=995f9a6165> adresinden 17.09.2022 tarihinde edinilmiştir.
- Yılmaz, N. (Ed.). (2020). Aşı karşıtlığı ve Covid-19. 25.11.2020. Teyit. <https://teyit.org/dosya-asi-karsitligi-ve-covid-19> adresinden 18.09.2022 tarihinde edinilmiştir.
- Zarocostas, J. (2020). How to fight an infodemic. *Lancet*, 395 (10225), 676.
- Zorlu, F. (2020). Turkey confirms first case of coronavirus. *Anadolu Agency* 11 March 2020. <https://www.aa.com.tr> adresinden 13.01.2022 tarihinde edinilmiştir.